

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Факультет педагогіки, психології та соціальної роботи
Кафедра педагогіки та соціальної роботи

**СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ,
ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала: студентка 2 курсу 611 групи спеціальності 011 «Освітні, педагогічні науки» (освітня програма «Соціальна педагогіка»)

Семирга Лідія Василівна

Керівник: кандидат педагогічних наук,
асистент **Андрійчук С.В.**

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ проф. **Тимчук Л.І.**

Чернівці - 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	8
1.1. Заклади загальної середньої освіти як середовище соціалізації особистості	8
1.2. Основні завдання соціально-психологічної служби в школі	13
1.3. Функціональні обов'язки шкільного соціального педагога	20
Висновки до першого розділу	23
РОЗДІЛ 2. РОБОТА ШКІЛЬНОГО СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ, БАТЬКИ ЯКИХ РОЗЛУЧАЮТЬСЯ	25
2.1. Вплив розлучення батьків на соціалізацію дитини шкільного віку	25
2.2. Дослідження впливу розлучення батьків на психоемоційний та соціальний розвиток школярів у Заболотівському ліцеї імені Мирослава Попадюка	32
2.3. Соціально-педагогічна робота у Заболотівському ліцеї імені Мирослава Попадюка з учнями, батьки яких розлучилися, та їх сім'ями	44
Висновки до другого розділу	50
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	57
ДОДАТКИ	65

ВСТУП

Актуальність проблеми. Сьогодні у складних соціально-економічних, соціально-політичних умовах відповідальність за соціалізацію дітей сім'я ділить з іншими соціальними інститутами. Зважаючи на те, що перед суспільством ставиться завдання посилити виховні можливості сім'ї, навчальні заклади допомагають батькам у розумінні, створенні та забезпеченні оптимальних психолого-педагогічних умов для повноцінного виховання дітей, розвитку їхніх пізнавальних інтересів, фізичного удосконалення, нормального спілкування з батьками та іншими членами сім'ї, у набутті батьками умінь, необхідних для вирішення складних проблем сімейного виховання. Заклади освіти та їх працівники, які завдяки фаховій освіті володіють необхідними психолого-педагогічними знаннями, професійними вміннями і навичками, виступають важливими агентами соціалізаційних впливів на дитину.

Особливо важлива така підтримка для сімей, які не можуть повноцінно виконувати свої функції через підвищений рівень конфліктності, дестабілізацію сімейних відносин, руйнування шлюбно-сімейних стосунків.

В Україні щороку реєструють в середньому 300 тисяч шлюбів, і більше ніж половина подружніх пар з часом розлучаються. За даними Державного комітету статистики України, 50-60% всіх розлучень припадає на молоді сім'ї, з яких більша частина руйнується у перші три місяці - півтора року спільного життя [17].

Більша кількість розлучень відбувається у період тривалості шлюбу до 15 років [22], тобто в сім'ях, де є діти шкільного віку. Тому актуальною постає проблема соціально-педагогічної підтримки дітей, які пережили чи переживають розлучення батьків, та, відповідно, зниження негативних наслідків розлучення батьків на їх соціальний розвиток.

Дослідження шляхів покращення виховного впливу батьків на розвиток дитини розкрито в працях класиків педагогіки Л.Виготського, Я.Коменського, А.Макаренка, А.Мудрика, К.Ушинського, С.Шацького та багатьох інших. Сьогодні дедалі більше вчених звертають увагу на виховання дитини в сім'ї, визначаючи її як основне середовище її соціалізації (О.Безпалько, А. Капська, Р.Овчарова, Є.Холостова та інші). Дослідження проблеми впливу розлучення батьків на формування особистості дитини знаходимо у доробках Т.Алексєєнко, О.Безпалько, П.Блонського, О.Максимовича, З.Матвійчика, Н.Малярової, Г.Фомюка та інших. Особливості батьківсько-дитячих взаємин після розлучення розглядаються психологами Н.Башкіровою, С. Вальпер, Д.Відрою, Г.Фігдором та іншими. Особливості соціально-педагогічного супроводу школярів висвітлено у працях вітчизняних та зарубіжних психологів та соціологів Т.Алексєєнко, Ю. Василькової, Ф. Мустаєвої, М.Шакурової та інших.

Проте у науковій літературі відсутнє цілісне висвітлення проблеми соціально-педагогічної роботи з дітьми, які переживають розлучення батьків, у освітньому закладі, не досліджуються методи і форми соціальної підтримки таких сімей, немає напрацьованого інструментарію для діагностики основних труднощів дітей з розлучених сімей, методик для підвищення рівня їх соціалізованості. Соціальна значущість та недостатня розробленість теоретичних та прикладних аспектів проблеми зумовили вибір теми нашого дослідження: «Соціально-педагогічна робота з дітьми, які переживають розлучення батьків».

Об'єктом дослідження є соціально-педагогічна робота в закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – соціально-педагогічний супровід дітей, батьки яких розлучаються.

Мета роботи: дослідити вплив розлучення батьків на психоемоційний та соціальний розвиток дітей, визначити основні напрями, форми і методи роботи соціального педагога освітнього закладу з дітьми, батьки яких розлучаються.

Для досягнення мети висунуто наступні **завдання**:

- проаналізувати основні завдання соціально-психологічної служби в школі та функціональні обов'язки шкільного соціального педагога;
- вивчити вплив розлучення батьків на соціалізацію дитини шкільного віку;
- дослідити психоемоційний та соціальний розвиток школярів з розлучених сімей у Заболотівському ліцеї імені Мирослава Попадюка;
- проаналізувати форми і методи соціально-педагогічної роботи у Заболотівському ліцеї імені Мирослава Попадюка з учнями, батьки яких розлучилися, та їх сім'ями.

Для розв'язання поставлених завдань нами використано такі **методи дослідження**: *теоретичні* – аналіз філософської, соціологічної, юридичної, психологічної та педагогічної літератури, офіційних нормативно-правових документів для визначення концептуальних положень сутності означеної проблеми; метод ретроспективного аналізу праць педагогів-класиків для розуміння основних понять в науковій педагогічній літературі; аналіз соціальних паспортів освітнього закладу, класів, з учнями яких проводилася робота; а також узагальнення, систематизація отриманої інформації; *емпіричні* – педагогічне спостереження (включене і невключене), усне та письмове опитування (бесіди, використання опитувальника «Шкала тривожності», який розроблено за принципом «Шкали соціальноситуаційної тривоги» О.Кондаша), методика «Тривожність» (за Темпл, Дорка, Аменом), проективна методика «Малюнок сім'ї».

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: наукові положення про сім'ю як інститут формування та становлення особистості дитини та її взаємодію з закладом загальної середньої освіти (Т.Алексєєнко, О.Безпалько, І.Бех, Е.Еріксон, А.Капська, О.Максимович, З.Матвійчик, А.Мудрик, Ф.Мустаєва, М.Шакурова); нормативно-правові акти, що регулюють роботу соціально-психологічної служби закладу загальної середньої освіти (Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту України»,

«Положення про психологічну службу в системі освіти України» (1993р.), «Положення про психологічну службу (1999р. із змінами від 2001р.), нова редакція «Положення про психологічну службу системи освіти України» (2018р.), «Типове положення про центри практичної психології і соціальної роботи» (2000р.), «Положення про експертизу психологічного і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України»(2004р.), «Стратегія розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2008 року» (2004р.), План заходів щодо розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2020 року, Концепція розвитку психологічної служби системи освіти на період до 2012 року, лист Міністерства освіти і науки України від 27.08.2000 р. №1/9-352 про планування діяльності, ведення документації і звітності усіх ланок психологічної служби системи освіти України, лист МОН України від 2.08.2001р. «Про особливості діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів» і інші).

Наукова база дослідження – дослідження проводилося серед учнів 3-11 класів Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка Заболотівської селищної ради Коломийського району Івано-Франківської області.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вперше досліджено особливості переживання розлучення батьків учнями початкової школи та середніх і старших класів Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка, проаналізовано і описано специфіку роботи закладу з такими учнями та з їх сім'ями; подальшого розвитку набули форми та методи соціально-педагогічної роботи з дітьми з розлучених сімей і їх батьками.

Теоретичне значення роботи полягає в узагальненні функціональних обов'язків соціального педагога освітнього закладу у роботі з дітьми з сімей, що розлучаються; обґрунтуванні наслідків розлучення батьків для психосоціального розвитку їх дітей.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в розробці та науковому обґрунтуванні «Рекомендацій для профілактики та

подолання тривожності учнів для батьків, вчителів та працівників соціально-психологічної служби Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка»; у відборі комплексу діагностичних методик для визначення рівня тривожності, психоемоційного та соціального неблагополуччя учнів, в тому числі і дітей з сімей, що перебувають на етапі розлучення.

Матеріали дослідження можуть бути використані для забезпечення лекційних та практичних занять до навчальних курсів «Соціально-педагогічна робота в закладах освіти», «Соціальна робота з сім'ями», «Соціальна робота з різними групами клієнтів» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» та «Соціальна робота», а також в практиці роботи вчителів-класоводів, соціальних педагогів та психологів закладів загальної середньої освіти.

Наукова робота складається з вступу, двох розділів (у кожному з розділів по три параграфи), висновків, списку використаних джерел і літератури (72 позиції) та додатків.

РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ
У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

1.1. Заклади загальної середньої освіти як середовище соціалізації особистості

Сучасне соціокультурне середовище – динамічне та непередбачуване. З одного боку, постійна необхідність пристосовуватися до соціальних умов, що змінюються, закономірно підвищують вимоги до рівня розвитку адаптивного потенціалу кожного члена суспільства, розширення спектру його вмінь, навичок, знань та здібностей, тим самим пришвидшуючи та полегшуючи адаптацію, а з іншого боку – ускладнюють процес пристосування до навколишнього світу, створюючи проблеми у сфері соціальних відносин та взаємодії.

Закономірно, що включитися у багатоманіття соціальних зв'язків і відносин без взаємодії з соціальними інститутами неможливо. Найпершим інститутом, що забезпечує таке включення, є сім'я. Саме з сімейного середовища починається соціалізація особистості і саме воно потребує активної підтримки інших соціальних інститутів, щоб мати можливість якомога повніше підготувати дитину до життя у відкритому соціальному середовищі.

Соціалізація – це «процес послідовного входження індивіда в соціальне середовище, що супроводжується засвоєнням та відтворенням культури суспільства, внаслідок взаємодії людини із стихійними та цілеспрямовано створюваними умовами життя на всіх її вікових етапах» [2; 4, с.23].

Пристосування до соціального життя відбувається через взаємодію людини з факторами навколишнього середовища (О.В. Безпалько, А.В.Мудрик). При цьому процес соціалізації включає в себе і адаптацію до соціуму, і

самовизначення (особистісне, професійне, соціальне тощо). До певного віку сімейне середовище може повністю забезпечувати соціалізаційні потреби особистості, що розвивається. Але з часом ресурсів сім'ї стає недостатньо, тому до процесу соціального становлення і формування особистості активно долучаються інші соціальні інститути (дошкільний навчальний заклад, школа, позашкільні установи, заклади вищої освіти тощо).

У Законі України «Про освіту» вказано, що освіта виступає «основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави» (стаття 12, пункт 2 [21, с. 380]).

Заклади загальної середньої освіти займають важливу роль у соціалізації особистості. Оскільки повна загальна середня освіта є обов'язковою для кожного громадянина України (Закон України «Про освіту», стаття 12, пункт 2 [10, с. 380]) і її здобуття триває дванадцять років, саме цей період розвитку дитини є одним із основних у її формуванні.

Метою повної загальної середньої освіти є «всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності» (стаття 12 Закону України «Про освіту») [21, с. 380].

До школи діти приходять у шестирічному віці, а закінчують її 17-18-річними молодими людьми з певними цілями на життя, які сформовані значною мірою під час шкільного навчання. Дитина, навчаючись в школі, не тільки здобуває знання, а й збагачує свій життєвий досвід, формує навички соціально схвалюваної поведінки, пристосовується до оточуючого світу. Дитина переживає в навчальному закладі той віковий період, коли відбувається її соціально-моральне, особистісне дозрівання. Важливість соціалізації дитини у школі спричинена, в першу чергу, необхідністю відвідування та тривалістю

перебування дитини в загальноосвітній установі. Більше того: для дитини школа є чи не головним взірцем соціального світу через те, що саме в шкільні роки засвоюються ті закони, за якими живуть дорослі.

Тому в школі важливо створити умови, необхідні для задоволення не тільки пізнавальних потреб учнів (здобуття знань), а й інших його соціальних інтересів. І виконання цього надважливого завдання неможливо без тісної взаємодії з сімейним оточенням дитини.

Заклад загальної середньої освіти включає учнів у різний спектр соціальних ситуацій, забезпечуючи соціально-педагогічну підтримку та психологічне кураторство, створює можливості для активного включення учнів до соціально корисної колективної діяльності. Векторами цих дій, на думку Т.Кравченко, є:

- «діалогічність і професійна спрямованість на підтримку індивідуального розвитку дитини;
- надання необхідного простору свободи для прийняття самостійних рішень і усвідомлення персональної відповідальності за їх реалізацію;
- діяльнісно-творчий характер навчально-виховного процесу;
- надання права вибору змісту і способів оволодіння знаннями, насамперед у сфері додаткової освіти;
- надання можливостей учням для апробування моделей своєї поведінки, уточнення їх соціально особистісної ефективності» [32].

У структурі процесу шкільної соціалізації М.В.Шакурова виділяє такі три головних її етапи: початкову, базову та післябазову. Вони часто накладаються на відповідні вікові та освітні рівні, проте не завжди і не в усіх критеріях збігаються з ними [71, с.251].

Етапи шкільної соціалізації – хронологічно послідовні складові цілісного і багатовимірного освітнього процесу. Його мета, на думку М.В.Шакурової, – забезпечення базових особистісних основ життєвої готовності та соціальної компетентності молодой людини. Саме це лежить в

основі наскрізного змісту усіх етапів шкільної соціалізації і є основою їх послідовного смислового взаємозв'язку та наступності.

Періодизація шкільної соціалізації, яку пропонує М.В. Шакурова, відповідає найбільш поширеним моделям організації освіти, що включає молодшу школу, середній цикл I, середній цикл II.

Відобразимо взаємозв'язок напрямків та етапів шкільної соціалізації у вигляді таблиці 1.1. Напрямки та етапи шкільної соціалізації.

Таблиця 1.1. Напрямки та етапи шкільної соціалізації (ШС)

Етапи ШС Напрямки ШС	Дошкільня	Молодша шк. 1-4 кл.	Середня школа 5-9 кл.	Старша школа 10- 12 кл.	Соціальний дебют 1-2 роки
Особистісний	Освітні завдання і заходи (програма і плани) шкільної соціалізації				
Міжособистісний					
Соціально-груповий					
Політико-правовий					
Економічний					
Екологічний					
Духовно-ціннісний					

До початку навчання у школі проходить дошкільна фаза соціалізації дитини, яка збігається з часом виховання у сім'ї та дошкільних установах, які є провідними агентами соціалізації у цей час. Цей етап соціалізації дитини вчені визначають як період «соціальної гри» [71, с. 185].

Початковий етап власне шкільної соціалізації розпочинається з моменту вступу дитини до школи. Його називають «початком соціального навчання». Основним освітнім завданням шкільної соціалізації на цьому етапі є «утвердження, коригування та розвиток базової системи життєвих відносин та орієнтацій, чуттєвості, інтелекту та волі, формування нахилів та вподобань,

соціальних інстинктів та пристрастей», формування «соціальної форми сприйняття, переживання, усвідомлення та задоволення потреб та інтересів» [71, с. 186].

Перший середній етап шкільної соціалізації – це час соціального навчання. У цей період фіксуються такі освітні завдання шкільної соціалізації, як «освоєння базових алгоритмів соціальної взаємодії та поведінки, початкова соціально-рольова підготовка, збагачення соціального досвіду, визрівання системи соціальних установок, осягнення розмірів і масштабів соціального простору та часу» [71, с. 186].

Паралельно з аналізом етапів соціалізації школяра, на нашу думку, важливо розглядати завдання соціально-педагогічного супроводу дитини, адже належним чином побудована робота педагогічного колективу і соціально-психологічної служби школи може виступити актуальним і цінним ресурсом на шляху до активного включення дитини у соціальний світ. На другому середньому етапі шкільної соціалізації, на думку М.В.Шакурової, важливим є «формування базових життєвих концепцій, становлення світогляду та стійкої самосвідомості, концептуалізації природної, соціальної та особистісної реальності, утвердження інтелектуально-вольового, етичного та естетичного змісту та спрямованості особистості, освоєння та вибір системи життєвих орієнтацій, соціальна само ідентифікація та самовизначення» [71, с. 187].

Варто зауважити, що на життєдіяльність школяра під час перебування у навчальному закладі і у позанавчальний час мають вплив усі різновиди соціалізації: стихійна соціалізація, відносно спрямована соціалізація та саморозвиток особистості (О.В.Безпалько) [4, с.23].

Виходячи з сказаного вище, заклад загальної середньої освіти виконує посередницьку функцію між дитиною, що вступає у соціум, і самим суспільством. Саме цей соціальний інститут виступає, як незалежний чинник соціалізації, а вчителі – як спеціальні (фахові) агенти соціалізації [32, с. 124].

Отже, школа – важлива і необхідна складова, завдяки якій дитина може здобути достатній рівень соціальної підготовленості до життя у відкритому

соціальному середовищі. Заклад загальної середньої освіти бере на себе відповідальність за соціальне виховання підрастаючого покоління через співпрацю з особистістю протягом найважливішого періоду її життя – дитинства. Під час навчання в школі дитина не лише отримує академічні знання та уміння для їх використання, а й накопичує певні соціальні вміння та навички, які додаються до стихійно засвоєних соціальних форм поведінки і забезпечують якісне опанування норм соціального життя, формують особистісні цінності та установки, що згодом забезпечують успішне виконання конкретних соціальних ролей у суспільстві.

1.2. Основні завдання соціально-психологічної служби в школі

У сучасній Україні, зважаючи на складні соціально-економічні, соціально-політичні фактори, беручи до уваги переживання активної фази військових дій, особливі пріоритети державної політики спрямовані не тільки на захист цілісності нашої держави, але й на соціальну сферу. Освітні заклади в усі часи розглядались, як найважливіші інститути соціального становлення і виховання дітей, підлітків та молоді. Проте тривалий час вирішення вищезазначених проблем було покладено на всіх працівників навчального закладу (класних керівників, наставників чи кураторів; вихователів, вчителів-предметників тощо). Фахівця, який би координував соціально-педагогічну діяльність конкретної установи та відповідав за конкретні результати роботи в даному напрямку, в штатному розкладі освітніх закладів не було.

У 1991 р. прийнято Закон України «Про освіту», згідно з яким передбачалося наявність психологічної служби в системі освіти, яка б забезпечувала психологічний супровід навчально-виховного процесу (розд. I ст. 21) [21], а також обґрунтовувалася необхідність «введення соціально-педагогічного патронажу у діяльність органів системи освіти», метою якого повинно було стати «сприяння взаємодії закладів освіти, сім'ї і суспільства у

вихованні дітей, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечення консультативної допомоги батькам, особам, які їх замінюють» (розд. I ст. 22)[21].

Активне створення психологічної служби в освітній галузі розпочалася з 1991 року, коли в Інституті психології ім. Г.С. Костюка був створений новий підрозділ – Центр психологічної служби в системі народної освіти, що згодом поширив свою діяльність на всю територію України як Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи.

Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи створено 7 липня 1998 року спільним наказом № 254/24 Міністерства освіти України і Академії педагогічних наук України як наукову установу Академії педагогічних наук України і як головну організацію психологічної служби системи освіти України [26].

До основних завдань Центру належить: «здійснення фундаментальних і прикладних наукових досліджень, державних цільових програм на замовлення законодавчих та виконавчих органів державної влади; обґрунтування теоретико-методологічних засад становлення і розвитку практичної психології і соціальної педагогіки в Україні; науково-методичне керівництво психологічною службою системи освіти України, визначення напрямів і пріоритетів її розвитку; комплексний аналіз соціальної ситуації особистісного та психічного розвитку дітей і молоді, вивчення психологічних механізмів соціалізації особистості, підвищення її соціально-адаптаційних можливостей, особистісного зростання; організація і проведення наукових та науково-практичних конференцій, симпозіумів, семінарів з актуальних питань практичної психології і соціальної педагогіки в системі освіти; науково-просвітницька діяльність, ознайомлення широких верств населення з результатами науково-дослідницького пошуку у сфері практичної психології і соціальної педагогіки; представлення здобутків вітчизняної теорії і практики з питань практичної психології і соціальної педагогіки на міжнародному рівні; створення нормативної бази діяльності психологічної служби; впровадження новітніх методичних розробок для

практичних психологів і соціальних педагогів різних типів навчальних закладів»[24].

У 1992 році Комісією Верховної Ради України з питань науки і народної освіти була прийнята Ухвала про створення Концепції державної системи психологічної служби. У 1993 році прийнято «Положення про психологічну службу в системі освіти України», яке визначало сферу діяльності, права та функціональні обов'язки її ланок. Важливим етапом у розвитку психологічної служби стало прийняття у 1996 році Закону України «Про освіту», де статтею 21 передбачено, що за своїм статусом соціальні педагоги належать до категорії педагогічних працівників. Проте, питання розмірів посадових окладів, стажу педагогічної діяльності та тривалості відпусток практичних психологів і соціальних педагогів протягом значного періоду не було врегульовано [24, с.33].

У грудні 1999 року зареєстроване в Міністерстві юстиції України «Положення про психологічну службу» № 922/4215, у 2001 році до нього внесені зміни і доповнення. Поступово упорядковувалися планування роботи психологів та соціальних педагогів у освітніх закладах, впорядковувалися вимоги щодо ведення звітності, створювалися умови для розвитку служби, видавалися навчально-методичні матеріали, що сприяло покращенню умов та якості їх роботи.

Так, розроблено Типове положення про центри практичної психології і соціальної роботи, затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 14.08.2000 р. № 385; Положення про експертизу психологічного і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України, затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 2004.2001 р. № 330 тощо.

Деякі питання діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) закладів загальної середньої освіти вирішувалися окремими листами Міністерства освіти і науки України, наприклад: лист Міністерства освіти і науки України від 12.04.2000 р. № 1/9-100 про призупинення процесу скорочення посад практичних психологів (соціальних педагогів) у дошкільних, усіх типах

загальноосвітніх та інших навчальних закладах системи загальної середньої освіти; лист Міністерства освіти і науки України від 27.08.2000 р. № 1/9-352 про планування діяльності, ведення документації і звітності усіх ланок психологічної служби системи освіти України і інші [26].

Значною подією в історії психологічної служби системи освіти України стало 23 квітня 2004 року, коли відбулося засідання колегії Міністерства освіти і науки України, яке вперше за роки існування служби розглянуло питання «Про стан і перспективи розвитку психологічної служби системи освіти». Колегія схвалила «Стратегію розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2008 року». 24 квітня 2008 року на колегії Міністерства освіти і науки України заслуховувалося та обговорювалося питання «Про стан та подальший розвиток психологічної служби системи освіти України». Затверджена Концепція розвитку психологічної служби системи освіти на період до 2012 року [26].

У 2009 році прийнята нова редакція «Положення про психологічну службу системи освіти України». У 2017 році Міністерство освіти і науки України затвердило План заходів щодо розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2020 року». Наказом Міністерства освіти і науки України від 22 травня 2018 року № 509 затверджено нову редакцію «Положення про психологічну службу у системі освіти України» [24].

Сьогодні психологічна служба системи освіти інтенсивно розвивається. У районах, ОТГ та містах створюються центри психологічної служби, відбувається розширення мережі закладів освіти.

Згідно «Положення про психологічну службу у системі освіти України», психологічна служба в структурі освіти – «складова частина державної системи охорони фізичного і психічного здоров'я молодих громадян України, яка діє з метою виявлення і створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку особистості» [50]. Діяльність служби в системі освіти України забезпечується практичними психологами та соціальними педагогами, які мають відповідний рівень освітньої підготовки.

Функціональні обов'язки соціального педагога були викладені в листі МОН України від 2.08.2001р. «Про особливості діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів»[51]. У 2002 році професія “соціальний педагог” була введена в Україні до кваліфікаційного переліку спеціальностей. З 2001 року введено посаду соціального педагога в закладах освіти.

Отже, соціальний педагог – спеціаліст, «зайнятий у сфері соціально-педагогічної або освітньо-виховної роботи, діяльність якого спрямована на захист прав дітей, підлітків і молоді; на сприяння їм у період соціального та професійного становлення, на їх всебічний розвиток» [51].

Діяльність психологічної служби в галузі освіти регламентується законами «Про освіту» (травень 1991року, зміни до Закону - 2020р.) [21] та «Про загальну середню освіту України» (травень 1999 рік, зміни до Закону - 2020р.)[20]. Нормативними актами встановлено основні принципи освіти, реалізація яких (особливо гуманізму та єдності і наступності, пріоритету загальнолюдських цінностей над політичними та класовими) потребує постійного контролю та участі шкільних психологів та соціальних педагогів. У статті 8 зазначено засади діяльності шкільної психологічної служби, де вказується про обов'язок забезпечення освітнього процесу в закладах освіти практичними психологами та соціальними педагогами, які за своїм статусом належать до педагогічних працівників.

Крім того, соціально-педагогічна діяльність служби визначається прийнятим 12.05.2004 року наказом №386 МОН України про виконання питання «Про стан і перспективи розвитку психологічної служби системи освіти», а у наказі МОН України №616 від 02.07.2009 року про внесення змін до «Положення про психологічну службу системи освіти України» зазначено, що в закладах освіти мають працювати практичний психолог та соціальний педагог – як єдина команда, проте з розмежуванням функцій.

Діюче з 1 вересня 1993 року «Положення про психологічну службу в системі освіти України», згодом було змінене на «Положення про

психологічну службу системи освіти України» (автоматично відмінялась дія положень 1991, 1993 років). Положення затверджено Наказом Міністра освіти України №127 та зареєстровано в Міністерстві юстиції України 30.12.1999 року за №922/4215, а отже є офіційним документом і беззаперечним доказом успішності становлення психологічної служби в системі освіти.

Оскільки саме в період навчання у закладі загальної середньої освіти учні стикаються з великою кількістю труднощів у процесі вторинної соціалізації, їм необхідна вчасна і кваліфікована допомога, щоб зорієнтуватися у доступних до використання можливостях для їх вирішення. Саме соціально-психологічна служба закладу загальної середньої освіти забезпечує організацію і здійснення соціально-психологічного супроводу освітнього процесу; діагностику психічного і соціального розвитку учнів; проводить роботу з постраждалими від агресії та насильства з боку батьків та рідних дітьми тощо.

Також соціальні педагоги беруть участь: в освітній діяльності, яка забезпечує всебічний розвиток учня, роботі педагогічної ради, розробці та впровадженні в освітній процес розвивальних програм, посібників, різноманітних тестів, з урахуванням індивідуальних, гендерних та вікових особливостей, які перебувають на індивідуальній формі навчання

Доречно зауважити, що соціальний педагог, може допомогти учителеві розробити індивідуальну методику щодо роботи з учнями, організувати роботу з батьками, розв'язати ті чи інші проблеми, які виникають під час освітнього процесу між учнем та вчителем; надати рекомендації для школяра щодо можливостей особистісного розвитку та самовдосконалення, конструктивної поведінки в конфліктній ситуації чи способів уникнення конфліктів, як в класі, так і вдома; здійснювати активну взаємодію з батьками в плані налагодження взаємин з сином/донькою, вчителем тощо.

Для досягнення максимальної ефективності роботи психологічної служби в школах її працівникам необхідна тісна співпраця з педагогічним колективом, адміністрацією навчального закладу, постійний моніторинг та професійний аналіз психологічних, соціально-психологічних і соціально-педагогічних

особливостей поведінки учнів та вчителів. Важливою частиною є систематичне обстеження основних показників соціального розвитку дітей, груп, класів. Належне виконання шкільним психологом та соціальним педагогом цих завдань та функцій зробить роботу психологічних служб в системі освіти ефективною.

Повертаючись до роботи психологічних служб системи освіти, визначимо та узагальнимо основні їх завдання у закладах загальної середньої освіти. До них відносимо:

- «виявлення та аналіз загальних і особистісних соціальних проблем учнів у класах;
- діагностику індивідуальних особливостей, учнів, груп школи;
- допомогу вчителю в роботі з класом;
- соціальний захист осіб (педагогів, адміністрації, учнів), які потребують допомоги;
- захист класу від певної групи осіб, або поодинокого впливу окремих дітей;
- оцінка індивідуально-педагогічних здібностей вчителів, надання їм допомоги;
- визначення рівня впливу на учнів проведених соціально-педагогічних заходів з батьками» тощо [24, 50, 51].

Також соціальні педагоги закладів освіти встановлюють зв'язки із закладами поза школою, які забезпечують соціальний захист: органами місцевої адміністрації в територіальних громадах, закладами культури; спеціалістами інклюзивно-ресурсних центрів, центрів соціальних служб, представниками благодійних дитячих, молодіжних громадських організацій тощо.

Отже, психологічна служба в закладах загальної середньої освіти є невід'ємною частиною забезпечення успішного функціонування школи. Адже саме завдяки їй встановлюється, зміцнюється та удосконалюється взаємодія між педагогічним колективом, учнями та батьками.

1.3. Функціональні обов'язки шкільного соціального педагога

Згідно Тимчасової посадової інструкції соціального педагога освітнього закладу, соціальний педагог – це співробітник освітнього закладу, метою професійної діяльності якого є створення сприятливих умов для успішного навчання та соціального становлення і розвитку учнів. Він здійснює соціальний супровід дитини, забезпечує взаємодію між освітньою установою, сім'єю, трудовими колективами, громадськістю [51].

Соціальний педагог у закладі освіти:

- «забезпечує захист інтересів учнів у всіх галузях їх життєдіяльності, задовольняючи соціально-педагогічний патронаж дітей та молоді;

- покращує відносини в суспільстві, сприяє формуванню самоповаги дитини, піклується про її соціальну адаптацію;

- є медіатором між сім'єю, школою, центрами соціальних служб та сім'ї, дітей та молоді, кримінальної поліції, органів місцевого самоврядування з ціллю адаптації дитини до вимог навколишнього середовища і покращення умов для успішного її розвитку» [51].

Функціями соціального педагога у закладах загальної середньої освіти є:

- 1) «інформаційно-діагностична - визначає соціально-педагогічний діагноз про унікальність різностороннього розвитку дитини;

- 2) організаційна - ініціює і організовує корисну для соціуму роботу дітей та підлітків, створює демократичну систему взаємних стосунків у середовищі дітей, підлітків та дорослих;

- 3) прогностична - націлена на прогнозування та планування майбутнього розвитку конкретного мікросоціуму з метою допомоги дитині; встановлює зв'язки з іншими установами та професіоналами для визначення проблем учня;

- 4) превентивно-профілактична та соціально-терапевтична - визначає та застосовує в діяльність юридичні, психологічні методи запобігання та подолання негативних обставин, створює надання соціально-терапевтичної підтримки тим,

кому вона є необхідною, зменшуючи або ліквідуючи напруження тощо» [41, 385].

Соціальний педагог закладу освіти має посадові обов'язки, визначені відповідними документами. Згідно посадової інструкції, спеціаліст є «носієм гуманітарної, методологічної, правової і комунікативної культури, він формує соціальне виховання в рамках певного мікросоціуму». Згідно професійних обов'язків, він «формує план соціальної підтримки особистості в її саморозвитку, формує для кожного учня сприятливі умови та позитивну психологічну атмосферу життєдіяльності» [48].

Спеціаліст заповнює необхідну документацію, і звітність з питань діагностики, корекції, розвитку творчих можливостей учнів тощо.

Перед соціальним педагогом, згідно листа МНО України №1/9-272 від 02.08.2001р. «Про особливості діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів у 2001-2002 навчальному році»[51], поставлені такі завдання:

1. «Здійснювати соціально-педагогічний супровід учнів (включає також визначення готовності дітей до навчання в школі (діагностика і методика забезпечення корекційно-розвивальної роботи з дітьми, які виявились непередготовленими до шкільного життя); первинне обстеження при комплектуванні перших класів (виявлення дітей з низьким рівнем розвитку пізнавальних процесів, затримкою психічного розвитку; визначення рівня індивідуальних вимог до дитини, доцільних на початку навчання); профілактику дезадаптації учнів під час переходу з початкової до середньої школи (виявлення можливої «групи ризику» дезадаптації учнів, які стикаються з труднощами у навчанні, поведінці тощо); допомогу в професійному самовизначенні старшокласників (групова діагностика професійних нахилів, інтересів, здібностей); робота з обдарованими дітьми та дітьми з творчими здібностями; профілактику правопорушень серед неповнолітніх (з'ясування мотивів девіантної поведінки, індивідуальні бесіди);

орієнтація учнів на здоровий спосіб життя, тренінги з розвитку навичок прийняття рішень тощо)».

2. «Проводити роботу з оптимізації навчально-виховного процесу (включає виявлення дітей, які потребують спеціального колекційного навчання (виявлення стійко невстигаючих учнів з вадами розвитку, методичне забезпечення корекційно-відновлювальної і розвивальної роботи з цією категорією дітей та відстеження динаміки їх розвитку); пошук шляхів оптимізації навчально-виховного процесу (психологічний аналіз уроків; допомога педагогам у підготовці розвиваючих завдань для розвитку пам'яті, уваги, мислення); попередження та врегулювання конфліктів, психологічна експертиза педагогічних новацій; учнівське самоврядування» [51].

Відповідно до Посадової інструкції соціального педагога освітнього закладу 2005 року, завдання діяльності соціального педагога полягають:

- у забезпеченні індивідуального підходу до кожної дитини на основі її психолого-педагогічного вивчення;
- у профілактиці і корекції відхилень в інтелектуальному і особистісному розвитку дитини [48].

Основними видами діяльності шкільного соціального педагога є:

- «соціально-педагогічна профілактика - система дій, які спрямовані на розвиток умінь і формування навичок орієнтації в складній системі соціальних взаємин з метою попередження відхилень у психофізичному розвитку та становленні особистості, запобігання протиправних дій, зневаги, здорового способу життя, відмови від культурного проведення дозвілля тощо;
- соціально-педагогічна реабілітація - реконструкція соціально-культурного оточення дитини й активізація соціально-культурних та соціально-педагогічних функцій конкретної особистості;
- педагогічна просвіта - підвищення загальнокультурного рівня учасників навчально-виховного процесу, розвиток соціальної активності дитини, навчання її методам самозахисту та виживання в сучасних умовах тощо;

- консультування - сприяння дитині в орієнтуванні у складній системі соціальних взаємин при вирішенні особистих проблем; допомога всім учасникам навчально-виховного процесу з питань навчання та виховання дітей і підлітків; допомога органам державного управління у плануванні освітньої діяльності;

- соціально-педагогічна допомога - вирішення соціально зумовлених педагогічних проблем; здійснення посередництва між дитиною і вчителями, обслуговуючим персоналом і адміністрацією, іншими організаціями й установами, що причетні до вирішення соціальних проблем дитини» [53; 41, с. 90].

Таким чином, активна взаємодія педагогічного колективу, адміністрації закладу загальної середньої освіти, соціальних педагогів та шкільних психологів із сім'ями учнів є однією з найважливіших умов формування особистості вихованців, здатних успішно адаптуватися у соціумі, реалізувати свій потенціал, знайти «своє» місце у суспільстві. Співпраця батьків та педагогів дає можливість краще пізнати дитину, знайти правильний підхід до неї швидше та краще, ніж тоді, коли кожна зі сторін буде працювати окремо. Така сумісна робота дозволяє створити умови для повноцінного та всебічного розвитку школяра в умовах навчального закладу та сім'ї, врахувати всі потреби та запити особистості у освітньому процесі.

Висновки до першого розділу

Навчання у закладах загальної середньої освіти – важливий етап соціалізації особистості. Школа виступає соціальним інститутом, який забезпечує належний рівень соціальної підготовленості дитини до життя у відкритому соціальному середовищі. Закономірно, що освітній заклад не є і не може бути єдиним соціальним інститутом, що впливає на процес соціалізації, адже саме сімейне середовище повинно бути базовим для формування і розвитку навичок соціально схавлювальної поведінки, ціннісних орієнтацій та особистісної позиції дитини.

Проте якщо сім'я як соціальний інститут переживає кризу (а розлучення найчастіше сприймається усіма членами родини як руйнація, криза сімейних відносин), діти в першу чергу відчують десруктивні впливи, що мають своїм закономірним наслідком підвищення рівня тривожності, невротизацію, порушення поведінки тощо.

Психолого-педагогічна служба в освітньому закладі покликана «забезпечити захист прав дітей, підлітків і молоді; що здобувають освіту, сприяти їх всебічному розвитку, соціальному та професійному становленню».

Соціальний педагог у закладі освіти забезпечує захист інтересів учнів у всіх галузях їх життєдіяльності, здійснюючи соціально-педагогічний патронаж дітей та молоді; покращує їх соціалізацію в суспільстві, сприяє формуванню самоповаги дитини, піклується про її соціальну адаптацію; є медіатором між сім'єю, школою, центрами соціальних служб для молоді, служби ювенальної превенції, органами місцевого самоврядування з ціллю адаптації дитини до вимог соціального середовища і покращення умов для успішного її розвитку.

Звичайно ж, це завдання не спрямоване виключно на категорії дітей, які переживають складні життєві обставини, проте саме такі діти в першу чергу потребують кваліфікованої допомоги соціального педагога і шкільного психолога, щоб стабілізувати всій внутрішній психоемоційний стан, побудувати соціально позитивні відносини з однокласниками, вчителями, друзями поза школою, а головне – з значущими дорослими, якими продовжують залишатися їх батьки навіть тоді, коли вони перебувають на етапі розлучення чи вже розлучилися.

РОЗДІЛ 2.

РОБОТА ШКІЛЬНОГО СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ, БАТЬКИ ЯКИХ РОЗЛУЧАЮТЬСЯ

2.1. Вплив розлучення батьків на соціалізацію дитини шкільного віку

Розлучення як один із ймовірних етапів сімейних стосунків сьогодні сприймається суспільством, як цілком допустиме явище і як одне з оптимальних вирішень складних сімейних ситуацій. Часто таке ставлення до розлучень стає причиною укладання непередуманих та невважених шлюбів молоддю, створення сім'ї навіть у тих випадках, коли майбутнє подружжя не вірить, що сімейне життя буде щасливим.

За таких умов сім'я як соціальна група втрачає ряд своїх функцій. До прикладу, спотворюється реалізація батьками виховної функції сімейного оточення, що має за мету реалізацію батьківського потенціалу, передачу дорослими членами сім'ї соціального досвіду дитині [4, с.23].

Деформуються також соціалізуючі функції сім'ї: забезпечення фізичного та (що особливо помітно) емоційного розвитку дитини, формування її статевої ідентифікації (особливо якщо у хлопчика, припустимо, немає соціальної моделі, поведінки чоловіка); розвиток здібностей дитини та її потенційних можливостей; забезпечення дитині почуття захищеності і комфорту; формування ціннісних орієнтацій підростаючої особистості; оволодіння дитиною основними соціальними нормами і соціально схвалюваними моделями гендерної поведінки тощо [4, с.23].

Сімейна група найбільш чутлива до кризових явищ на початку свого існування, коли сім'я тільки формується, подружжям пропрацьовуються правила співжиття, функціонування нової малої соціальної групи. У цей період активно відбуваються процеси соціально-психологічної адаптації чоловіка і дружини до

нових соціальних ролей, соціального статусу, взаємної відповідальності. Це період формування спільної ціннісної системи сім'ї, її норм та традицій [28].

Звичайно ж, розлучення на початкових етапах сімейного життя є індикатором дискомфорту подружжя у шлюбних відносинах.

Сьогодні розлучення як соціальне явище оцінюється неоднозначно. Якщо раніше його сприймали тільки негативно – як загрозу існування сім'ї, як руйнацію культу соціального інституту, від міцності якого безпосередньо залежала стабільність суспільства в цілому; то зараз можливість розірвання шлюбу розглядається як один з варіантів забезпечення функціонування сімейної системи, яка потребує переструктурування, реорганізації, особливо у тих випадках, коли зберегти сім'ю в колишньому складі і структурі неможливо.

Таким чином, розлучення може грати конструктивну роль у випадках, якщо конфлікти між подружжям вже зруйнували сім'ю як спільність. Проте при цьому необхідно врахувати, що діти переживають сімейні конфлікти набагато важче дорослих. Тому розлучення у таких випадках є оптимальним виходом із ситуації.

З іншого боку, розлучення шкодить сім'ї, суспільству, психологічна травма від нього та його наслідків важко переживається і дорослими, і дітьми. Часто діти починають звинувачувати себе за те, що трапилося в сім'ї, або стикаються з труднощами, пов'язаними з ставленням навколишніх до подібних ситуацій. Щоб справитися зі стресом, викликаним домашніми конфліктами, діти розведених або проживаючих нарізно батьків нерідко шукають підтримку поза родиною, часто піддаються стороннім впливам, не завжди просоціальним, здійснюють вчинки, пов'язані з ризиком для їх здоров'я (куріння, вживання алкоголю і наркотиків тощо).

Розлучення негативно відбивається не лише на емоційному, а й на моральному стані дітей. За даними наукових досліджень, дошкільнята звичайно відчувають страх, невпевненість в собі і часто вважають себе винними в розлученні своїх батьків. Діти більш старшого віку виражають своє роздратування більш безпосередньо. Більшість дітей заспокоюються через рік-два після розлучення батьків, хоч деякі з них відчувають себе нещасними і

самотніми і через 5 років або ще довше, навіть якщо батько чи мати, з яким вони живуть, знов одружується [33].

Конфліктуючи, батько і мати нерідко використовують дітей, як «зброю» у процесі розлучення, як спосіб маніпулювати колишнім партнером. У неповній сім'ї такі «сімейні ігри» можуть набувати наступних форм [37]:

- дитина, «що заміняє» колишнього чоловіка: у таких стосунках з сином чи донькою мати вимагає до себе постійної уваги, турботи; хоче завжди контролювати їх особисте життя, прагне обмежити контакти з однолітками, особливо, якщо вони незнайомі;

- гіперопіка і «симбіоз»: мати (або батько) прагне втримати дитину біля себе, максимально обмежити її самостійність через страх залишитися самою (самим) у майбутньому; такі батьки намагаються «прожити життя» за своїх дітей, бо «мають досвід зроблених помилок»;

- «виховний контроль» шляхом навмисного позбавлення любові: дитину ігнорують, знецінюють, вважають причиною власної самотності, а її народження – точкою відліку до розриву стосунків між подружжям;

- «виховний контроль» шляхом формування почуття провини у дитини, коли їй постійно говорять, що вона «невдячна», штучно формуються комплекси, що особливо деструктивно впливає на підлітків;

- ізоляція: коли у неповній сім'ї не приймаються спільні з дитиною рішення, вона ізолюється, і як наслідок – закривається в собі, не хоче ділитися своїми переживаннями з дорослими;

- суперництво: колишнє подружжя протистоять один одному, критикують один одного, реалізуючи власні потреби в самоствердженні; при цьому інтереси спільних дітей (дитини) не беруться до уваги;

- псевдоспівпраця: колишнє подружжя «грають ролі» люблячих батьків, проте їх відносини з дітьми побудовані на егоцентризмі, в основі якого лежить мотивація довести колишньому (колишній) вагомість втрати [37].

Часто батьки, що розлучилися, борються в образі дітей, по суті, з собою, намагаючись викоринити все те, з чим вони самі не могли справитися в дитинстві.

На жаль, часто дитина стає для них іграшкою, засобом маніпуляції з колишньою «половинкою». Діти з розлучених сімей, таким чином, повинні розплачуватися за проблеми батьків, за їх нерозуміння один одного, ціною появи розвитку невротичних розладів і (або) асоціальних форм власної поведінки.

За результатами дослідження американських вчених, що передбачало тривале вивчення життєдіяльності групи американських дітей, народжених між 1965 і 1970 роками, зроблено ряд висновків про те, яким чином розлучення батьків впливає на їх дітей під час дорослішання [56].

Для забезпечення об'єктивності вказаного дослідження науковці також використали дані моніторингу «Загальнонаціонального обстеження дітей», що проводився Державним комітетом статистики у той період.

Після вивчення та аналізу всіх демографічних, психологічних і економічних особливостей було з'ясовано, що діти розведених батьків удвічі частіше мають проблеми у власних сім'ях, їх шлюби руйнуються у кожному п'ятому випадку, порівняно з дітьми, що росли і виховувалися у повних родинах [56].

Однією з причин таких проблем, на думку науковців, є руйнування цінностей та ідеалу шлюбно-сімейних відносин на прикладі їх батьківських родин. Особливо великий вплив такі цінності мають у підлітковому віці, коли діти знаходяться на списі емоційного стану. За даними дослідження, 43% дітей з розлучених сімей після розставання власних батьків, починаючи з підліткового віку «занурюються» у власні сексуальні, безладні відносини і нерідко продовжують їх протягом багатьох років свого життя [56].

У розгорнутому аналізі результатів проведеного дослідження знаходимо інформацію, що 40% 18-22-літніх молодих людей, що пережили розлучення батьків, зверталися за допомогою до психолога, 25% кинули школу в старших класах, 65% мали погані відносини з батьками, а 30% – з матір'ю [56].

Разом з тим ряд досліджень показав, що важливий не сам по собі факт розлучення батьків, а характер відносин, що складаються між ними після розриву стосунків. Так, спостереження за дітьми до кінця другого року після

розлучення свідчили про те, що поведінка дітей із сімей, що розлучилися, менш агресивна, ніж дітей, чиї батьки постійно конфліктували і сварилися [33].

Коли батьки конфліктують, діти, зазвичай, переживають сильне хвилювання і образу (хвилювання – бо є загроза втрати матері або батька, образу – через їх реальну або уявну роль у сімейному конфлікті, адже багато дітей вважають себе його причиною). Діти ніколи не залишаються нейтральними: вони приймають сторону або батька, або матері. Та незалежно від зробленого вибору, негативні психосоціальні наслідки є в обох випадках. Коли хлопчик відкидає авторитет батька, а дівчинка – матері, вони втрачають зразок для наслідування соціально-рольової поведінки, що є необхідним механізмом соціалізації особистості. Це може мати своїм наслідком невміння виконувати статево-рольові функції у майбутньому, порушення гендерної поведінки, формування стереотипів упередженого ставлення до чоловіків чи жінок тощо.

Зокрема, у дослідженнях І. С. Кона знаходимо інформацію, що діти, котрі росли без батька, часто мають знижений рівень домагань, у них вищий рівень тривожності, частіше зустрічаються невротичні симптоми, хлопчики гірше засвоюють чоловічі гендерні ролі, але гіпертрофують деякі чоловічі риси: грубість, забіякуватість. Часто така дитина починає бунтувати проти крайньої залежності від матері, або зростає пасивною, млявою, фізично слабкою. Вчений також наголошує, що дитина, котра росте без батька, часто страждає від нестачі авторитету, дисципліни і порядку, які зазвичай втілюються батьком; наслідком таких «недоліків виховання» часто є недисциплінованість, несоціальність, агресивність у відносинах з дорослими і ровесниками [31].

Якщо місце батька в сім'ї займає вітчим, а іноді дідусь, то негативний вплив неповної материнської сім'ї трохи нівелюється.

Досліджуючи вплив розлучення на соціалізацію дітей, Л.Орбан-Лембрик відзначає специфіку переживання розриву у відносинах батьків підлітками. За оцінками самих підлітків, серед життєвих подій, що зумовлюють негативні переживання та стрес, розлучення батьків стоїть на четвертому місці після смерті батьків, братів і сестер, близьких друзів [43].

Найбільш поширеними реакціями підлітків на розлучення батьків вчені виділяють:

- заперечення, відмова вірити в те, що трапилось: дитина вважає, що у його батьків немає серйозних проблем, не хоче слухати їх пояснення, сподівається, що вони передумають і т. д. Багато дітей вірять і сподіваються на те, що їх батьки знову будуть разом: серед 5-7-літніх дітей на це указали 65,7%, в підлітковому і юнацькому віці – 16% опитаних [33];

- страх, висока тривожність: через віковий егоцентризм підлітка лякають зміни, які можуть бути в його житті через розлучення батьків: необхідність переїзду, наприклад, переведення до іншої школи, зміна кола спілкування тощо. Часто підлітки комплексують через свої сімейні проблеми у спілкуванні з ровесниками, уникають «незручних» тем;

- гнів і ворожість у ставленні до того з батьків, на якого дитина покладає провину за розлучення (можливе також таке ставлення до обох батьків);

- самозвинувачення: деякі діти переконані, що відповідальність за розставання дорослих лежить на них, оскільки вони повинні були йому перешкодити, або що батько (мати) йде тому, що діти не виправдали їх очікувань;

- ревності: якщо батько або мати починає будувати нові стосунки з іншою людиною, то дитина часто відчуває себе покинутою, нікому не потрібною; виникає нав'язлива думка, що її місце у житті батька чи матері займе стороння для неї людина [43].

За даними науковців, діти, що росли в сім'ях розлучених батьків, часто одружуються раніше, ніж їх однолітки з повних сімей, виходячи, ймовірно, з прагнення компенсувати нестачу емоційного тепла в сімейному середовищі, якнайшвидше піти з батьківського (материнського) будинку або знайти у власній сім'ї затишок, який було втрачено через розлучення батьків. На жаль, ранні шлюби, побудовані на такій мотивації, часто також руйнуються [33].

Розлучення батьків може вплинути також на формування системи особистісних ціннісностей підлітка. Так, дослідження показали, що

найважливішими життєвими цінностями 18-19-літніх студентів із неповних сімей були любов, щасливе сімейне життя; тоді як студенти з повних сімей серед найвагоміших для себе вказували нарівні з переліченими цінності саморозвитку, самореалізації [56].

Щодо більш віддалених наслідків розлучення для підлітка, то отримані дані суперечливі. Багато що залежить від того, в якому віці дитина пережила розлучення батьків, чи був укладений повторний шлюб, як склалися взаємовідносини з вітчимою чи з мачухою в новій сім'ї тощо.

Проте більшість науковців, що вивчали проблему впливу розлучення батьків на психоемоційний стан та соціальний розвиток дитини приходять до висновку, що наслідки розриву сімейних стосунків можуть і будуть мати вплив на дитину тривалий час, проявляючись навіть в перші роки її дорослого життя і у власному сімейному житті (Є.Кузнєцова, Л.Орбан-Лембрик, І.Руденко, Л.Савінов).

Закономірно, що через розлучення збільшується кількість неповних сімей. За таких умов статус повної сім'ї як основи соціальних відносин у сучасному суспільстві втрачає своє значення. У неповних родинах нерідко створюється специфічна система відносин між матір'ю (батьком) і дитиною, закріплюються зразки поведінки, що можуть знецінювати або підмінити норми і цінності, на яких формується розуміння культури сім'ї, родини, повноцінних подружніх відносин.

2.2. Дослідження впливу розлучення батьків на психоемоційний та соціальний розвиток школярів у Заболотівському ліцеї імені Мирослава Попадюка

Розлучення – це криза стосунків не лише подружжя. Руйнування стосунків між батьками, постійні сімейні сварки, прояви різних форм домашнього насильства в першу чергу завдає великої шкоди психоемоційному та психосоціальному здоров'ю дітей. За даними наукових досліджень, особливо

болісно реагують на розлучення 7-13-річні діти, хоча негативний вплив від розриву сімейних відносин батька і матері відчувають діти будь-якого віку [56].

З метою вивчення впливу розлучення батьків на психоемоційний та соціальний розвиток їх дітей нами проведено дослідження серед учнів 3-11 класів Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка Заболотівської селищної ради Коломийського району Івано-Франківської області. Робота з учнями 10-11 класів проводилася у квітні 2023 року, з учнями 3-4 і 5-9 класів – у жовтні 2023 року.

Вибір класів, де проводилося дослідження, не випадковий. За інформацією соціального педагога ліцею, серед учнів 2-х класів немає дітей із сімей, батьки в яких розлучилися чи переживають розлучення. Щодо участі у дослідженні першокласників, станом на жовтень не всі діти встигли адаптуватися до навчального процесу, нового соціального статусу учня, тому могли демонструвати високий рівень особистісної тривожності через проходження типового для даного віку періоду шкільної адаптації.

При проведенні дослідження в третіх-четвертих класах було охоплено 88 школярів, у п'ятих-одинадцятих класах – 259 (183 учні середньої школи, 76 учнів 10-11 класів). Всього у дослідженні взяло участь 347 дітей.

Перед проведенням дослідження було проаналізовано соціальні паспорти школи і кожного з класів. За результатами аналізу виявлено, що у Заболотівському ліцеї імені Мирослава Попадюка у 3-11 класах навчається 28 дітей із неповних сімей.

Проте за результатами бесіди з соціальним педагогом ліцею з'ясовано, що у соціальних паспортах не відображено причину набуття статусу неповної сім'ї (виникла внаслідок розлучення, складається з одинокої матері і дитини тощо). Також під час бесіди соціальний педагог повідомила, що у багатьох сім'ях школярів один із батьків (переважно тато) мобілізований до Збройних Сил України і тривалий час фактично не виконує батьківські обов'язки, перебуваючи на фронті. Зі слів соціального педагога закладу, діти з сімей військовослужбовців часто проявляють ознаки високого рівня тривожності та соціальну дезадаптацію.

За рекомендаціями соціального педагога та практичного психолога прийнято рішення про детальний аналіз результатів проведеного дослідження з працівниками психолого-педагогічної служби освітнього закладу з залученням (за потреби) класних керівників для забезпечення максимальної об'єктивності отриманих результатів.

Для роботи з учнями початкової школи нами використано методика «Тривожність» (за Темпл, Дорка, Аменом) [16]. Мета діагностичної процедури – дослідити рівень тривожності дитини. Під час індивідуальної роботи з дитиною використовується серія малюнків з 14 картинок розміром 8,5 на 11 см у двох варіантах: окремо для хлопчиків і для дівчаток (див. додаток В). Кожен малюнок сюжетно є типовою для життя дитини соціальною ситуацією (наприклад, «Гра з молодшими дітьми», «Дитина і мати з дитиною», «Укладання спати на самоті», «Ігнорування», «Дитина з батьками» та інші (детальніше див. додаток В). Учень повинен роздивитися картинку і обрати емоцію дитини, яка зображена на ній (позитивну чи негативну). Вибір дитиною відповідного обличчя і її словесних висловлювань фіксується у спеціальному протоколі (див. додаток В).

За описаною вище методикою продіагностовано 88 учнів третіх-четвертих класів. Результати проведеної роботи подано у таблиці 2.1. «Результати діагностики учнів третіх-четвертих класів за тестом «Тривожність» (Темпл, Дорки, Амена)»

Таблиця 2.1. Результати діагностики учнів третіх-четвертих класів за тестом «Тривожність» (Темпл, Дорки, Амена)

Класи	Рівень тривожності дитини								Всього
	Високий		Достатній		Середній		Низький		
	Кількість дітей	%	Кількість дітей	%	Кількість дітей	%	Кількість дітей	%	
3 класи	4	9	10	21	24	51	9	19	47
4 класи	6	15	9	22	19	46	7	17	41
Всього	10	11	19	22	43	49	16	18	88

Продіагностовано дітей – 88, з них:

учнів 3-х класів – 47,

учнів 4-х класів – 41.

Згідно з опрацьованими даними, 11% учнів третіх-четвертих класів проявили високий рівень тривожності, 22% – достатній, 49% – середній і 18% – низький. У процесі бесіди з учителями-класоводами, які працюють з цими дітьми, виявлено, що половина дітей, котрі продемонстрували високий рівень тривожності, виховуються у родинях військовослужбовців, у чотирьох дітей з високим рівнем тривожності батьки розлучені (три сім'ї на момент дослідження були неповними, одна – повною, оскільки мати хлопчика вдруге вийшла заміж).

Якісний аналіз результатів тестування проводився у два етапи: спочатку аналізувалися висловлювання дітей стосовно вибору обличчя зображеного персонажа (згідно з інструкцією тесту), а потім разом із вчителями-класоводами, соціальними педагогами та шкільними психологами обговорювалися найбільш нетипові та неоднозначні твердження дітей, які б могли вказувати на негативний емоційний досвід їх спілкування з оточуючими. Так, третьокласниця Катерина Г. обрала для картинки №4 («Взування» – додаток В) сумне обличчя, пояснивши: «Вона одягається на фізкультуру». Після розмови з вчителем-класоводом виявилось, що дівчинка дуже комплексує через зайву повноту, тому уроки фізичного виховання, де їй важко дається виконання окремих вправ, і це нерідко викликає глузування однокласників, їй не подобаються.

Доволі інформативним було тестування на виявлення дітей, які переживають (або переживали в минулому) сімейне насильство. Зокрема, картинка №3 («Об'єкт агресії» – додаток В) коментувалася ними так: «Вона сумна, бо тато хоче її побити» (Марія Ч.), «Сумний, бо тато б'є його стільцем» (Артур К.), «Хлопчик сумний, бо брат його хоче вдарити» (Владислав М.); картинка №11 («Збирання іграшок» – додаток В) спонукала окремих дітей до негативного вибору, що вони пояснювали таким чином: «Вона сумна, бо мама не дозволяє їй гратися» (Ірина Г), «Він сумний, бо мама його сварить» (Микола С.),

«Сумний, бо мама поламала його вежу» (Артем Д.); картинка №13 («Дитина з батьками» – додаток В), що передбачає позитивний вибір, оцінювалася окремими дітьми негативно і цей вибір пояснювався таким чином: «Вона сумна, бо тато і мама на неї накричали (Марія Ч.), «Хлопчик сумний, бо батьки його сварять» (Артур К.), «Він сумний, бо тато не його» (Максим П.) тощо. З бесід з класними керівниками виявилось, що майже всі ці діти виховуються в неблагополучних сім'ях, а кілька з них – у сім'ях, де батьки розлучилися чи перебувають у повторному шлюбі.

Неадекватні відповіді дітей траплялися і при поясненні картинки №2 («Дитина і мати з дитиною» – додаток В) та картинки №9 («Ігнорування» – додаток В). Так, вибір сумного обличчя персонажа четвертокласниця Вікторія П. прокоментувала так: «Дівчинка сумна, бо вона довго гуляла з мамою і їй болять ніжки, вона теж хоче кататися в колясці», а третьокласник Євген Р. пояснив свій вибір так: «Хлопчик сумний, бо також хоче катати сестричку» (картинка №2 – «Дитина і мати з дитиною»). Сумне обличчя дівчинки на картинці №9 («Ігнорування») Оксана Ш. пояснила тим, що «...тато не дає потримати братика», Софія Н. вважає дівчинку сумною, бо «...татко не звертає на неї уваги», а Влад В. запевнив, що «хлопчик сумний, бо татко грається тільки з братиком». Після бесіди з класним керівником цих та інших дітей, що давали подібні коментарі, виявилось, що у кожного з них є маленькі братики чи сестрички і їх судження будуються на ревнощах та відсутності тієї уваги до них з боку батьків, яка їм приділялася до народження молодших дітей.

Також ми виявили дітей, які обирали сумне або веселе обличчя героя для переважної більшості картинок, пояснюючи свій вибір досить нетипово. Так, наприклад, Атрур Г. обрав веселе обличчя хлопчика в дванадцяти картинках, крім №9 «Ігнорування» та №12 «Ізоляція» (додаток В), обґрунтовує свій вибір №8 «Догана» тим, що «хлопчик веселий, бо не допомагає мамі», а вибір №3 «Об'єкт агресії» пояснює, що «хлопчики так граються». А Станіслав С., який в усіх картинках бачив сумного хлопчика, більшість своїх виборів не прокоментував взагалі. Стосовно цих, а також подібних випадків, було

проведено бесіду з класоводами і виявлено, що такі діти або гіперактивні, або замкнуті в собі, що негативно впливає на їх навчальну діяльність та на міжособистісні стосунки з ровесниками

Окремі пояснення вибору сумного чи веселого обличчя дитини, зображеної на тій чи іншій картинці, зводилися до висловів «Я так думаю» (Крістіна О.), «Бо так» (Андрій С., Анна З.), «Не знаю» (Антон К, Яна З. та ін.); траплялися випадки, коли учні не могли визначитися з своїм вибором (Оксана К, Артур К., Максим та ін.). Такі діти, на нашу думку, мають малий словниковий запас, важко переключаються з одного виду діяльності на інший, важко встановлюють контакти з оточуючими, що, в свою чергу, призводить до формування підвищеної тривожності у повсякденному житті в цілому, і у шкільному середовищі зокрема. До речі, батьки кількох з цих дітей, зі слів класоводів, розлучені.

Більшість дітей, вислови яких наведені вище, продемонстрували високий рівень тривожності, на чому ми акцентували увагу класоводів, соціальних педагогів та психологів. Разом з ними було розроблено рекомендації щодо зниження особистісної тривожності дітей у кожному окремому випадку.

Для перевірки отриманих результатів діагностики нами була використана проєктивна методика «Малюнок сім'ї» (приклади малюнків дітей подані у додатку Д). Хоча дана методика не може використовуватися як самостійна діагностична процедура, вона має досить значну інформативну потужність, адже може спростувати чи підтвердити дані про наявність тривожності у дитини, про її відносини з оточуючими, про розвиток її сенсомоторної координації, врешті, про рівень її психічного розвитку в цілому. Для виконання завдання дітям було запропоновано кольорові олівці, гумку для стирання та листок паперу формату А4. Після здійснення діагностичної процедури проведено бесіди з окремими дітьми, малюнки яких спонукали до уточнень, наприклад, хто ними намальований; чому було обрано тільки чорний колір для зображення; чому не було основних частин тіла зображених людей; дуже мале або надто велике зображення (див.додаток Д).

У процесі бесід зроблено спроби прояснити незрозумілі елементи малюнка. Особлива увага зверталася на роботи тих дітей, які за вже наявними результатами діагностування демонстрували високий та достатній рівні тривожності. Інформативним, до прикладу, виявився малюнок Богдана Р., на якому батьки (мати і вітчим) тримаються за руки, а він зображений окремо (див.додаток Д, рис.1); чи малюнок Антона Г., на якому він з батьком на передньому плані, а мама десь далеко (зі слів класовода, хлопчик після розлучення батьків живе з мамою, з батьком бачиться відповідно до рішення суду лише в один з вихідних) (див.додаток Д, рис.3).

За результатами роботи з учнями третіх-четвертих класів за методиками «Тривожність» (за Темпл, Дорка, Аменом) та «Малюнок сім'ї» приходимо до висновку, що розлучення батьків негативно впливає на психосоціальний стан дітей, часто супроводжується підвищеним рівнем їх тривожності, неухважністю на уроках, конфліктністю з однокласниками.

Аналізуючи сфери, де проявляється тривожність учнів початкової школи, приходимо до наступних висновків:

- на перше місце виступає шкільна тривожність, що, ймовірно, зумовлене провідним видом діяльності - навчанням, що характерне для учнів початкової школи;

- внутрішньоособистісна тривожність у школярів початкових класів тільки починає формуватися на рівні емоцій (задоволення – незадоволення, спокій – переживання), тому не є основною сферою прояву;

- міжособистісна тривожність, в основному, проявляється у незначних суперечках з однокласниками, проте легко корегується шляхом залучення дітей до суспільно корисної діяльності чи спільного проведення дозвілля.

Секторна діаграма 2.1. «Основні види тривожності, що проявляються в учнів 3-4 класів Заболотівського ліцею» візуалізує описані вище висновки за результатами аналізу проведеної роботи.

Діаграма 2.1. «Основні види тривожності, що проявляються в учнів 3-4 класів Заболотівського ліцею»

Для дослідження рівня тривожності у підлітків використано методику «Шкала тривожності», яка розроблена за принципом «Шкали соціально-ситуаційної тривоги» О. Кондаша (1973) [30].

Учням п'ятих-одинадцятих класів було запропоновано заповнити опитувальник, у якому було означено тридцять типових ситуацій, які неодноразово виникають. Кожну з ситуацій, що мають типовий характер для школяра, респондент має оцінити за ступенем впливу на нього від комфортної чи байдужої (оцінка за шкалою «0») до крайньої неприємної та такої, що викликає страх, надмірне занепокоєння (оцінка за шкалою «4»). Детальніше з текстом опитувальника та з специфікою роботи з ним можна ознайомитися у додатках (див додаток Г).

Особливістю шкал такого типу є те, що працюючи з ними, людина оцінює не наявність або відсутність у себе якихось переживань або симптомів тривожності, а аналізує типову ситуацію з позиції того, наскільки вона може викликати тривогу.

Таким чином, використання даної методики дає можливість максимально об'єктивно оцінити рівень тривожності учнів, адже, по-перше, використаний опитувальник дозволяє виявити об'єкти та ситуації, що є для школяра основними джерелами тривоги, і, по-друге, менше, ніж інші методики, залежний від особливостей розвитку в учнів інтроспекції (що особливо важливо при опитуванні учнів 9-11 класів)

Інтроспекція – метод психологічного дослідження, що полягає в спостереженні респондента (людини, яка проходить опитування) за власними почуттями, думками та ін.; самоспостереження [61].

Результати роботи з учнями п'ятих-одинадцятих класів Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка подано у таблиці 2.2. «Результати діагностики учнів п'ятих-одинадцятих класів за методикою «Шкала тривожності»:

Таблиця 2.2. Результати діагностики учнів п'ятих-одинадцятих класів за методикою «Шкала тривожності»

Класи	Рівень тривожності учнів										Всього
	Дуже високий		Високий		Дещо підвищений		Нормальний		«Надлишковий спокій»		
	Кількість дітей	%	Кількість дітей	%	Кількість дітей	%	Кількість дітей	%	Кількість дітей	%	
5 класи	2	4	10	22	6	13	28	61	0	-	46
6 класи	3	8	4	10	4	10	29	72	0	-	40
7 класи	1	2	5	13	1	2	33	81	1	2	41
8 класи	3	8	6	15	3	8	25	64	2	5	39
9 класи	1	3	4	9	4	9	31	74	2	5	42
10 класи	2	4	10	23	4	9	26	59	2	5	44

11 класи	6	19	5	16	2	6	17	53	2	6	32
Всього	18	6	44	16	24	8	189	67	9	3	284

Продіагностовано дітей – 284, з них:

учнів 5-х класів – 46,

учнів 6-х класів – 40,

учнів 7-х класів – 41,

учнів 8-х класів – 39,

учнів 9-х класів – 42,

учнів 10-х класів – 44,

учнів 11-х класів – 32.

Відповідно до результатів, поданих у таблиці 2.2., 6% учнів п'ятих-одинадцятих класів під час дослідження проявили дуже високий рівень тривожності, 16% – високий, 8% – дещо підвищений, 67% – нормальний і 3% опитаних школярів продемонстрували показник, який розробники опитувальника визначають, як «надлишковий спокій».

Важливо звернути увагу на учнів, що за результатами опитування показали високий та дуже високий рівні тривожності. Як відомо, така тривожність є наслідком або реального неблагополуччя школяра у найбільш значущих галузях діяльності та спілкування, або існує всупереч об'єктивному благополучному положенню – як наслідок певних особистісних конфліктів, порушень у розвитку самооцінки тощо.

«Тривожність у таких випадках часто є наслідком конфліктності самооцінки, наявності у ній протиріччя між високими домаганнями й досить сильною непевністю в собі. Такий конфлікт змушує цих школярів постійно домагатися успіху, водночас заважає їм правильно оцінити його, породжуючи почуття постійної незадоволеності, нестійкості, напруженості. Це призводить до гіпертрофії потреб у досягненні, до того, що потреба стає «ненаситною», що

спричиняє (на думку педагогів і батьків) перевантаження, перенапруження, порушення уваги, зниження працездатності, підвищення втомлюваності» [31].

Залежно від реального соціального статусу школяра у середовищі однолітків, його успішності в навчанні та інших факторів виявлена висока (або занадто висока) тривожність вимагає різних способів корекції. Якщо у разі реальної неуспішності роботу багато в чому необхідно спрямувати на формування необхідних навичок праці, спілкування, що сприятимуть подоланню цієї неуспішності, то в іншому разі – на коригування самооцінки, подолання внутрішніх конфліктів.

Паралельно із роботою, спрямованою на ліквідацію причин, що спричинили тривожність, необхідно розвивати у школяра здатність долати підвищену тривогу. Відомо, що у разі закріплення тривожності вона набуває надзвичайної стійкості навіть у дорослому віці.

Підвищена тривожність погіршує здібності учнів до навчання, знижує результативність їх діяльності, а це, у свою чергу, ще більше підсилює емоційне неблагополуччя. Тому робота, спрямована лише на ліквідацію причин, недостатня.

Також соціальному педагогу і шкільному психологу варто звернути увагу на учнів, які характеризуються рівнем «надмірного спокою», особливо якщо оцінки за всією шкалою не перевищують 5 балів. Подібна пасивність і апатія до всього, що відбувається навколо, часто носить компенсаторний, захисний характер і перешкоджає повноцінному формуванню особистості [30].

Як зазначають розробники методики, часто високі бали за шкалою є своєрідним криком підлітка про допомогу і, навпаки, за «надмірним спокоєм» може приховуватися підвищена тривожність, про яку учень через різні причини не повідомляє оточуючих.

Якщо аналізувати основні види тривожності, які діагностуються за результатами проведення опитування учнів п'ятих-одинадцятих класів за методикою «Шкала тривожності», на перший план виділяється міжособистісна тривожність (проявляється у 54% респондентів). Детальніше результати

проведеного дослідження щодо основних видів тривожності в учнів 5-11 класів подані на діаграмі 2.2. «Основні види тривожності, що проявляються в учнів 5-11 класів Заболотівського ліцею»:

Діаграма 2.2. «Основні види тривожності, що проявляються в учнів 5-11 класів Заболотівського ліцею»

Підводячи підсумки проведеного дослідження на базі Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка Заболотівської селищної ради Коломийського району Івано-Франківської області, доречним є співставити дані, отримані під час роботи з учнями.

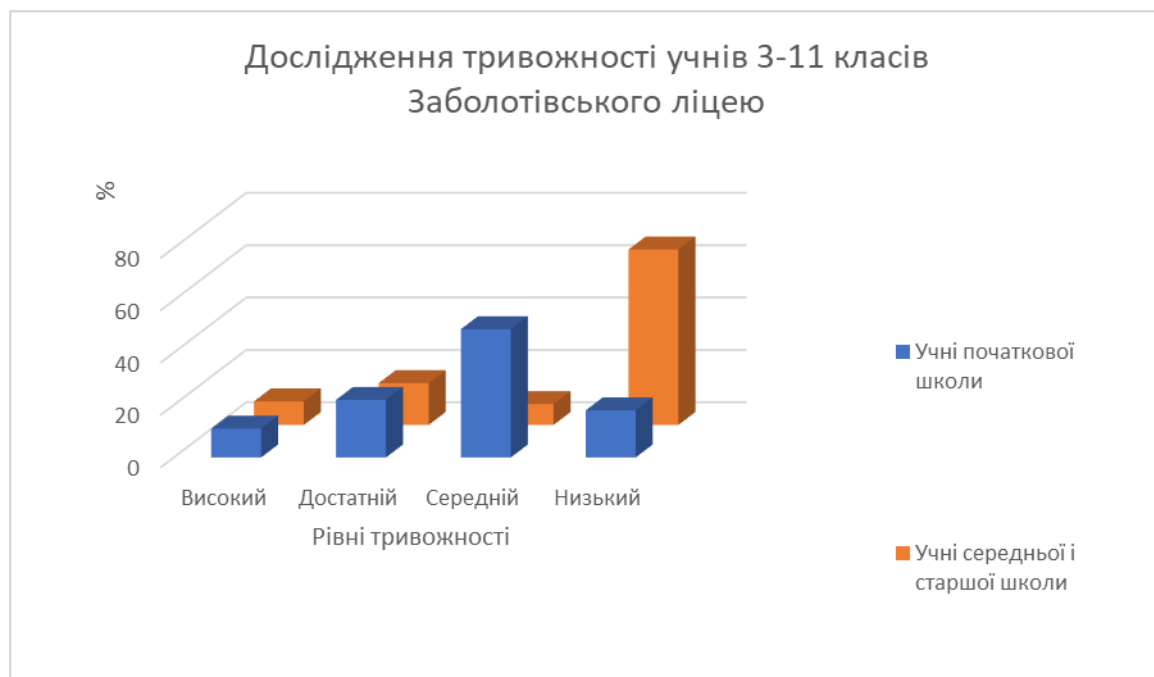
Оскільки при аналізі рівнів прояву тривожності у підлітковому віці ми прийшли до висновку про те, що однаково небезпечними є як «дуже високий» рівень тривожності учнів, так і «надмірний спокій», доречним, на наш погляд, є об'єднання кількісних показників, що позначають ці рівні тривожності, для відображення необхідності особливої уваги до учнів, які проявляють такі ознаки тривожності у поведінці. За таких умов таблиця 2.2.«Результати діагностики учнів п'ятих-одинадцятих класів за методикою «Шкала тривожності» матиме вигляд таблиці 2.3.«Уніфіковані результати діагностики учнів п'ятих-одинадцятих класів за методикою «Шкала тривожності»:

Таблиця 2.3. Уніфіковані результати діагностики учнів п'ятих-одинадятих класів за методикою «Шкала тривожності»

Класи	Рівень тривожності учнів								Всього
	Дуже високий		Високий		Дещо підвищений		Нормальний		
	Кількість дітей	%	Кількість дітей	%	Кількість дітей	%	Кількість дітей	%	
5 класи	2	4	10	22	6	13	28	61	46
6 класи	3	8	4	10	4	10	29	72	40
7 класи	2	4	5	13	1	2	33	81	41
8 класи	5	13	6	15	3	8	25	64	39
9 класи	3	8	4	9	4	9	31	74	42
10 класи	4	9	10	23	4	9	26	59	44
11 класи	8	25	5	16	2	6	17	53	32
Всього	27	9	44	16	24	8	189	67	284

Порівняємо результати, отримані під час проведення дослідження серед учнів 3-4 класів початкової школи та 5-11 класів. Узагальнивши дані, наведені у таблиці 2.1. «Результати діагностики учнів третіх-четвертих класів за тестом «Тривожність» (Темпл, Дорки, Амена)» та таблиці 2.3. «Уніфіковані результати діагностики учнів п'ятих-одинадятих класів за методикою «Шкала тривожності», сформуємо діаграму 2.3. «Дослідження тривожності учнів 3-11 класів Заболотівського ліцею»:

**Діаграма 2.3. «Дослідження тривожності учнів 3-11 класів
Заболотівського ліцею»**

Здійснюючи порівняльний аналіз даних, поданих у діаграмі, приходимо до висновку, що високий і достатній рівні тривожності в учнів початкової школи проявляється частіше, порівняно з учнями 5-11 класів, тоді, як у підлітків за результатами проведеного дослідження переважає низький рівень тривожності.

За результатами обговорення отриманих результатів з соціальним педагогом та шкільним психологом Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка приходимо до висновку, що це зумовлено віковими особливостями учнів. Проте незаперечним є факт, що розлучення батьків травмує дитину у будь-якому віці, провокує різні прояви тривожності, деструктивну поведінку і навіть особистісні розлади.

2.3. Соціально-педагогічна робота у Заболотівському ліцеї імені Мирослава Попадюка з учнями, батьки яких розлучилися, та їх сім'ями

Сім'я, що перебуває на етапі розлучення чи неповна внаслідок розриву відносин між подружжям, виступає специфічним соціальним інститутом. З одного боку, вона є структурною одиницею суспільства, на яку покладено,

виконання основних сімейних функцій (виховної, господарсько-економічної, рекреативної тощо [4, с.23]). З іншого, ці функції можуть усвідомлюватися одним із батьків, що повинен їх виконувати, але якість їх реалізації може бути невисокою у зв'язку не тільки і не стільки з низкою соціально-економічних, соціополітичних чинників, скільки з соціально-психологічними проблемами, пов'язаними з відсутністю одного з батьків у процесі виховання дитини. За таких умов одинока мати (чи батько) потребує особливої уваги з боку держави, соціальних служб та установ соціального захисту для підтримки реалізації своїх функцій та соціальних завдань, пов'язаних із підготовкою підростаючого покоління до життя у відкритому соціальному середовищі.

Закономірно, що основним і найбільш доступним з точки зору підтримки і забезпечення виховного та соціалізуючого впливу на дитину з сім'ї, що пережила розлучення, є заклад загальної середньої освіти.

Соціальний супровід дітей, батьки яких розлучилися, – один із напрямів діяльності соціально-психологічної служби освітнього закладу.

Соціальний супровід – «комплекс юридичних, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних, інформаційних заходів, спрямованих на забезпечення належних умов життєдіяльності особистості» (Т. Алексєєнко [60, с.439-440]).

Соціально-педагогічний супровід дитини, батьки якої розлучилися або перебувають на етапі розлучення передбачає роботу спеціалістів (соціальних педагогів, психологів, вчителів-класоводів та предметників) з підтримки дитини та її батьків у переживанні кризи, збереження і підвищення адаптивного потенціалу учня. Такі заходи організуються через патронажну роботу, соціальне інспектування, консультивання тощо.

Патронажна робота з сім'ями, які перебувають на етапі розлучення чи вже розлучилися, що здійснюється соціальним педагогом Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка, передбачає вивчення умов сімейного виховання, дослідженням сімейних взаємин та наданням кваліфікованої соціальної допомоги як дорослим членам родини, так і дитині.

Серед основних завдань соціально-педагогічного патронажу такої сім'ї є допомога матері (батьку) у створенні належних психолого-педагогічних умов виховання дитини, що відповідають її віку, потребам, запитам, здібностям.

У науковій літературі цей напрям соціально-педагогічної роботи пов'язується з педагогічною просвітою батьків, тобто набуття ними соціально-педагогічних знань і навичок, достатніх для якнайповнішої реалізації виховного потенціалу сімейного середовища, формування навичок ненасильницької комунікації з дитиною, створення умов у сім'ї, коли дитина відчуває себе захищеною.

Мета педагогічної просвіти – сформувати належний рівень педагогічної культури батьків, яка сприймається як «складне, інтегроване, динамічне, особистісне утворення, що визначає тип, стиль і способи поведінки батьків» у вихованні дітей [46]. Можна також розглядати педагогічну культуру батьків через призму взаємин між батьками і дітьми, реалізацію основних завдань сімейного виховання.

Серед основних принципів соціально-педагогічного патронажу сім'ї, яка перебуває на етапі розлучення чи після нього, є: «увага до потреб сім'ї; повага до її членів, незважаючи на вік та соціальний статус; уважне формування стратегії соціально-педагогічного патронажу; коректність під час спілкування, вибору методів роботи; диференційований підхід до проблем сімей, їх членів на основі врахування типу сім'ї, сімейного середовища та його виховно-го потенціалу; індивідуальний підхід до членів сім'ї відповідно до рівня їхнього усвідомлення власних соціально-педагогічних проблем і можливостей їх розв'язання; опора на позитивний соціальний та педагогічний досвід дорослих; співпраця соціального педагога та сім'ї на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії; компетентність соціального педагога» [64].

Відповідальність за організацію соціального патронажу сім'ї покладається на керівника навчального закладу. Для забезпечення ефективної роботи в цьому напрямі він призначає відповідальних осіб, забезпечує чіткий розподіл функціональних та посадових обов'язків для взаємодії всіх суб'єктів з питань

соціального захисту дитини, а також здійснює постійний контроль за роботою соціально-психологічної служби ліцею.

На різних етапах за потреби до соціального патронажу сім'ї залучають педагогічну раду, психолого-педагогічний консилиум, шкільні психолого-медико-педагогічні комісії, шкільну раду з профілактики правопорушень, батьківський комітет. Звичайно ж, соціальний патронаж здійснюється із залученням класного керівника, шкільного психолога, проте ключовою фігурою, котра забезпечує взаємодію і комплексність роботи в рамках патронажної роботи з дітьми, батьки яких розлучилися, є соціальний педагог ліцею. Саме він перебуває в постійному контакті з сім'єю, організовує систему супровідної роботи, залучає інших фахівців, служби, установи для забезпечення захисту інтересів і прав дитини. Часто від того, наскільки ефективно соціальний педагог ліцею зуміє залучити до своєї роботи представників органів виконавчої влади та громадських організацій, залежить вирішення нагальних питань життєзабезпечення кожної конкретної сім'ї, з якою він працює. На цьому етапі важливо визначити функції та повноваження різних установ, що опікуються проблемами сім'ї.

Після розлучення батьків дитина має пристосуватися до відсутності одного з них – причому нерідко саме того, до якого вона була більше усього прив'язана. Якщо розведені батько чи мати одружується знову, що зазвичай і відбувається, то дитина стикається з необхідністю будувати відносини з мачухою або вітчимом.

Позитивний вплив на успішне подолання дітьми психо-емоційної травми після розлучення батьків надає відкрите обговорення з ними ситуації розлучення. Табування теми розлучення, відхід від «зайвих» питань, як і обвинувачення на адресу батька чи матері, призводить до витиснення і придушення значущої для дитини проблеми і, зрештою, невротизації і спотворенню її особистісного розвитку.

Цей напрям роботи в Заболотівському ліцеї імені Мирослава Попадюка реалізується соціальним педагогом у тісній співпраці з психологом.

Соціально-психологічна підтримка і корекція – основні складові психологічних аспектів роботи з дітьми з сімей, де зруйновані стосунки між батьками.

Технології соціальної терапії і корекції поведінкових розладів у дітей в сім'ях розлучених батьків різноманітні. Наприклад, у освітньому закладі часто використовуються види соціальної терапії, як арт-терапія, ігротерапія, казкотерапія тощо. У сім'ях розлучених батьків для роботи з дітьми соціальний педагог ліцею нерідко застосовує проєктивні методики («Малюнок людини», «Малюнок сім'ї», «Неіснуюча тварина» тощо), спостереження за поведінкою дитини під час навчальних занять, в позаурочний час, психодіагностичні тести і ін. Основною спрямованістю методів, що використовуються, є стабілізація психоемоційного стану дитини, нормалізація процесу її соціалізації.

У роботі з розлученими батьками соціальний педагог та психолог Заболотівського ліцею часто використовують профілактичні і компенсаційні технології. Для нейтралізації негативного впливу розлучення на життєдіяльність матері (чи батька) дитини, наприклад, є профілактична робота.

Соціальна профілактика в рамках соціально-педагогічної роботи з даною категорією сімей, з одного боку, передбачає попередження як самого розлучення, так і зняття причин, які можуть призводити до стану психологічної напруги і тривожності учня, що особливо важливо у період до і під час розлучення (первинна профілактика). З іншого боку, профілактика передбачає попередження подальшого розвитку і нашарування соціальних, психологічних та інших проблем, що виникли в результаті розлучення (вторинна профілактика).

Соціальний педагог ліцею виконує роль посередника між подружжям, батьками й дітьми. Крім того, він є своєрідною ланкою між сім'єю і різними державними і недержавними закладами і соціальними інститутами, освітніми закладами, закладами охорони здоров'я, правоохоронними органами тощо. Також соціальний педагог ліцею організовує у закладі загальної середньої освіти спільну роботу батьків, вчителів та адміністрації навчального закладу і прагне до

досягнення максимально якісного забезпечення особистісного розвитку кожної дитини.

У цілому, у роботі соціально-психологічної служби Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка з сім'ями, що розлучилися чи перебувають на етапі розлучення, можна виділити ряд загальних етапів.

Так, перший етап – це знайомство з сім'єю, визначення необхідності і можливостей роботи з даною сім'єю, оцінка реальної ситуації в сім'ї, пошук сімейних ресурсів, які можна використати для стабілізації психоемоційного стану дорослих і дітей (дитини).

Другий етап – «включення» в сім'ю з метою створення мотивації її членів до ефективної роботи (встановлення доброзичливих стосунків, організація ділового співробітництва з сім'єю).

Третій етап – детальне глибоке вивчення сім'ї, формування об'єктивних уявлень про різні сфери функціонування сім'ї, створення необхідної інформаційної бази для подальшої роботи з родиною.

Четвертий етап – аналіз інформації, вибір відповідних напрямків, способів і засобів роботи. При цьому дуже важливо налагодити пошук інформації з різних джерел, різними методами, щоб забезпечити її об'єктивність.

П'ятий етап – корекційно-реабілітаційна робота, створення нових або відновлення зруйнованих позитивних взаємовідносин в сім'ї, контактів сім'ї з соціумом, розв'язання нагальних проблем сім'ї, підвищення «рівня соціальної компетентності і взаємовідповідальності» членів сім'ї

Шостий етап – стабілізація внутрішньосімейного мікроклімату, підвищення рівня соціальної відповідальності дорослих членів сім'ї. Зазвичай на цьому етапі активна взаємодія соціального педагога з родиною припиняється. Дуже важливо уникати раптового припинення контактів із сім'єю.

Сьомий етап – етап моніторингу – передбачає спостереження за функціонуванням сім'ї у суспільстві протягом певного періоду часу після припинення безпосередньої роботи з нею.

Таким чином, підбір і застосування різних методик і технологій, організація роботи в різних напрямках дозволяють вирішувати широкий спектр проблем сімей в ситуації розлучення з урахуванням їх індивідуальних особливостей. Ресурси, технології форми і методи соціально-педагогічної роботи, які використовуються у Заболотівському ліцеї імені Мирослава Попадюка, активно використовуються для вивчення особливостей сімей на різних стадіях розлучення, а також є дієвими інструментами діяльності, спрямованої на профілактику й нейтралізацію негативних наслідків розлучення як для школяра, так і для його сім'ї.

Висновки до розділу 2

Розлучення батьків однаково важко сприймається як самими дорослими, так і дітьми. Часто дорослі не контролюють свої внутрішні переживання, тим самим змінюється своє ставлення до дітей, до спілкування з ними, зменшують кількість часу, який проводять разом. Нерідко батьки використовують дітей як об'єкт розрядки своїх негативних емоцій, розповсюджуючи на них негативні аспекти ситуації, що переживається. Часто діти стають «заручниками» і використовуються у маніпуляціях у відносинах батьком та матір'ю між під час розлучення і навіть після нього.

Розлучення викликає у дітей сильні емоційні, психологічні переживання. Тому батькам необхідно дуже серйозно підходити до розриву своїх стосунків і враховувати ступінь впливу кризи, що виникає, на їх дитину.

Для вивчення впливу розлучення на психоемоційний стан та соціальну поведінку дітей нами проведено дослідження на базі Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка Заболотівської селищної ради Коломийського району Івано-Франківської області. Вибірка дослідження становила 347 дітей (88 школярів третіх-четвертих класів, 183 учні середньої школи, 76 учнів десятих-одинадцятих класів). Робота з учнями 10-11 класів проводилася у квітні 2023 року, з учнями 3-4 і 5-9 класів – у жовтні 2023 року.

Перед проведенням дослідження було проаналізовано соціальні паспорти школи та кожного з класів. Виявлено, що у Заболотівському ліцеї імені Мирослава Попадюка у 3-11 класах навчається 28 дітей із неповних сімей.

Для роботи з учнями початкової школи нами використано методика «Тривожність» (за Темпл, Дорка, Аменом), мета якої – дослідити рівень тривожності учня, а також проєктивну методика «Малюнок сім'ї» для перевірки отриманих результатів. Для дослідження рівня тривожності у школярів середньої та старшої ланок освіти використано методика «Шкала тривожності», яка розроблена за принципом «Шкали соціальноситуаційної тривоги» О.Кондаша(1973).

Здійснено детальний аналіз результатів дослідження з працівниками психолого-педагогічної служби освітнього закладу з залученням класних керівників для забезпечення максимальної об'єктивності отриманих результатів.

За результатами проведеної роботи виявлено, що в учнів початкової школи частіше проявляється високий і достатній рівні тривожності, порівняно з учнями 5-11 класів, у яких переважає низький рівень тривожності.

Аналізуючи сфери, де проявляється тривожність учнів, приходимо до висновків, що в учнів початкової школи найчастіше проявляється шкільна тривожність, що, ймовірно, зумовлене провідним видом діяльності - навчанням; тоді як для підлітків основними проявами тривожності є внутрішньоособистісна та міжособистісна тривожність.

У роботі соціально-психологічної служби Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка з сім'ями, що розлучилися чи перебувають на етапі розлучення, можна умовно виділити сім етапів: це знайомство з сім'єю, визначення необхідності і можливостей роботи з нею; «включення» в сім'ю з метою створення мотивації її членів до ефективної роботи; детальне вивчення сім'ї, створення необхідної інформаційної бази для подальшої роботи; аналіз інформації, вибір відповідних напрямків, способів і засобів роботи; корекційно-реабілітаційна робота; стабілізація внутрішньосімейного мікроклімату, підвищення рівня соціальної відповідальності дорослих членів сім'ї; етап

моніторингу –спостереження за функціонуванням сім'ї у суспільстві протягом певного періоду часу після припинення безпосередньої роботи з нею.

За результатами проведеного дослідження разом з соціальним педагогом та психологом розроблено рекомендації для профілактики та подолання тривожності учнів для батьків, вчителів та працівників соціально-психологічної служби ліцею, які представлені на педраді у ліцеї (див. додаток Е).

ВИСНОВКИ

У науковій роботі представлено теоретичне узагальнення та запропоновано практичне розв'язання проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, батьки яких переживають розлучення або вже розлучені, у закладі загальної середньої освіти на прикладі роботи з даною категорією учнів Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка. Результати проведеного дослідження дозволили зробити наступні висновки.

1. Розлучення – це сімейна криза, крок, який веде не до розвитку і позитивної динаміки сімейних відносин, а до їх переривання. У розлучених родинах порушуються головні умови повноцінного розвитку дитини – захист, любов, турбота про близьких, доброзичливість. Сімейні конфлікти, недолюбленість, конфлікти між батьками, домашнє насильство, в решті-решт розлучення – це ті обставини, які деформують соціалізацію дитини. Це сильний емоційний і психічний стрес, який не минає безслідно ні для жінок, ні для чоловіків, ні для дітей, котрі є особливо вразливими як у період, що передує розлученню, так і під час цього процесу, а також після того, як батьки розірвали сімейні стосунки.

2. Доведено, що заклади загальної середньої освіти займають важливу роль у соціалізації особистості, саме період навчання у школі є важливим етапом соціального розвитку дитини, одним із основних у її формуванні. Школа є необхідною складовою для достатнього рівня соціальної підготовленості дитини до життя у суспільстві.

3. Визначено, що психологічна служба в структурі освіти – «складова частина державної системи охорони фізичного і психічного здоров'я молодих громадян України, яка діє з метою виявлення і створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку особистості; соціальний педагог як працівник цієї служби повинен «забезпечити захист прав дітей, підлітків і

молоді; що здобувають освіту, сприяти їх всебічному розвитку, соціальному та професійному становленню».

4. За результатами дослідження, проведеного на базі Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка Заболотівської селищної ради Коломийського району Івано-Франківської області з метою вивчення впливу розлучення на психоемоційний стан та соціальну поведінку учнів, з'ясовано, що розрив стосунків між батьками однаково важко сприймається як самими дорослими, так і дітьми. Причому діти сприймають цю кризу гостріше, що супроводжується сильними емоціями, психоемоційними переживаннями, надмірною тривожністю тощо.

5. Проведеним дослідженням охоплено 347 учнів Заболотівського ліцею (88 школярів третіх-четвертих класів, 183 учні середньої школи, 76 учнів десятих-одинадцятих класів). Для роботи з учнями початкової школи нами використано методику «Тривожність» (за Темпл, Дорка, Аменом), мета якої – дослідити рівень тривожності учня, а також проєктивну методику «Малюнок сім'ї» для перевірки отриманих результатів. Для дослідження рівня тривожності у школярів середньої та старшої ланок освіти використано методику «Шкала тривожності», яка розроблена за принципом «Шкали соціальноситуаційної тривоги» О.Кондаша(1973).

6. Результатами проведеної роботи показують, що в учнів початкової школи частіше проявляється високий і достатній рівні тривожності, яка, в основному, проявляється у навчальній діяльності (за даними діагностики, шкільна тривожність характерна для 76% учнів 3-4 класів, які продемонстрували високий і достатній рівні тривожності; тоді як міжособистісна та внутрішньоособистісна тривожність властива відповідно 19% і 5%). У школярів основної та старшої школи характерними ознаками тривожності відображені сфери міжособистісного спілкування (54%) та , власне, внутрішньоособистісна тривожність (37%), тоді як переживання, що стосуються навчального процесу, є достатньо незначними (9% підлітків, які проявили під час дослідження високий і достатній рівні тривожності).

7. Діти з розлучених сімей мають нижчий рівень соціальної адаптованості, незалежно від шкільного віку, ніж діти, які виховуються в повних сім'ях. Учні з розлучених сімей мають низький показник набуття досвіду спілкування, становлення світогляду, соціальних установок, високі показники тривожності

8. Учні з розлучених сімей та сімей, які перебувають на етапі розлучення, зазвичай демонструють високий і достатній рівні тривожності, інколи у підлітків спостерігається так званий стан «надмірного спокою» – пасивність і апатія до всього, що відбувається навколо, що часто носить компенсаторний, захисний характер і перешкоджає повноцінному формуванню особистості (такий показник спостерігався у 3% опитаних учнів, що навчалися у 8-11 класах Заболотівського ліцею). Важливо помітити зміни у психоемоційному стані та соціальній поведінці таких дітей, звернути увагу на труднощі що у них виникають, не бути байдужими до їх життя.

9. За результатами проведеного дослідження разом з соціальним педагогом та психологом розроблено рекомендації для профілактики та подолання тривожності учнів для батьків, вчителів та працівників соціально-психологічної служби ліцею, які представлені на педраді у ліцеї.

10. Робота соціального педагога Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка щодо надання допомоги школярам після розлучення батьків спрямована на зменшення їх негативних переживань, мобілізацію соціальних ресурсів, допомогу в оволодінні адаптивними формами поведінки, налагодженні взаємодії з ровесниками, залученні до соціально корисних видів діяльності, активізації їх творчих здібностей тощо. Окремо організуються та проводяться групові заходи для батьків (тематичні батьківські збори, міні-групи взаємодопомоги), постійно діє анонімний консультативний пункт, де бажаючі можуть залишити запит, який згодом буде розглянутий і інформація за результатами розгляду буде представлена у вигляді матеріалів у «Інформаційному куточку соціально-психологічної служби ліцею». Учні, батьки

можуть за потреби отримати вичерпні консультації соціального педагога чи психолога ліцею.

Проведене дослідження не претендує на вичерпність аналізу соціально-педагогічної роботи з дітьми, які переживають розлучення батьків чи батьки яких розлучилися. Перспективними напрямками подальших наукових пошуків залишаються можливості реалізації форм та методів просвітницької роботи з батьками із питань налагодження конструктивної співпраці з дітьми під час переживання розлучення, організації такої роботи поза межами освітнього закладу із залученням соціальних служб, громадських установ та організацій, вивчення можливостей створення і функціонування груп взаємопідтримки підлітків тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Артющкіна Л. М. Соціалний педагог школи: теорія і практика роботи Л.М. Артющкіна Л. М. – Суми : Сум ДПУ ім. А.С.Макаренка, 2004. – 124с.
2. Архипова С. П. Соціална педагогіка : [навчально-методичний посібник] [Електронний ресурс] / С. П. Архипова, Г. Я. Майборода. – Режим доступу: <http://svb.com.ua/180-arhipova-sp-mayboroda-gya-socalna-pedagogka-uchebnoeposobie.html>.
3. Балакірева О. М., Бондар Т. В. та ін. Соціална обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»: монографія. наук. ред. О. М. Балакірева; ЮНІСЕФ, ГО «Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка». – К.: Поліграфічний центр «Фоліант». – 2019. – 127 с.
4. Безпалько О. В. Соціална педагогіка в схемах і таблицях: [навчальний посібник] / О. В. Безпалько. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – С. 23.
5. Бернс Р. Що таке Я - концепція // Психологія самосвідомості: Хрест. / Ред.Д.Я.Райгородский. – Самара: Бахрах – М., 2003. – С.333-393.
6. Беляєва О. Поговоримо про дитя після розлучення батьків // Психолог. – 2011. – № 14. – С. 16-19.
7. Бондарчук О. Сім'я, як осередок соціалізації дитини / О.Бондарчук // Проблеми соціальної захищеності дітей в ринкових умовах. – К.: АЛД, 2009. – 186 с.
8. Вивчення сім'ї учнів – як умова організації допомоги батькам у навчанні та вихованні ціннісно-орієнтованої особистості //Позакласний час. – 2001.– С.51-53.
9. Видра Д. Помощь разведенным родителям и их детям: от трагедии к надежде. – М.: Изд-во Ин-та Психотерапии, 2009. – 224 с.

10. Вітвицька С.С. Основи педагогіки вищої школи: Методичний посібник для студентів магістратури. – К: Центр навчальної літератури, 2003. – 316с.
11. Власова О.І. Педагогічна психологія. // Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2005. – 400 с.
12. Волинець Л., Дорошок Т., Євсюкова М. та ін. Система захисту дітей від жорстокого поводження: навч.-метод. посіб. К.: Держсоцслужба, 2005. – 395 с.
13. Гільбух Ю.З. Учитель і психологічна служба школи / Ю.З.Гільбух. [Пер. з рос.] – К.: Інст-т психології АПН України, 1994.
14. Гільбух Ю. Шкільний клас: як пізнавати і виховувати душу / Ю.Гільбух, О. Киричук. – К., 1994. – 169 с.
15. Гончаренко Т. Психологічна допомога сім'ї / Т.Гончаренко. – К.: Шкільний світ, 2005. – 328 с.
16. Гончарова А. Адаптація першокласників до школи / А.Гончарова // Психолог – 2006. – №16. – С.16-17.
17. Державний комітет статистики України. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.ukrstat.gov.ua/>
18. Дикуніна О., Стрельнікова Н. Сім'я і родинне виховання. Концепція // Рідна школа, 2010. – №11. – С.13-15.
19. Задесенець М.П. Вікові особливості розвитку дітей і формування їх особистості / М.П.Задесенець. – К., 2004.
20. Закон України «Про загальну середню освіту». [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20>
21. Закон України «Про освіту» // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2017. – № 38-39. – С.380.
22. Замелюк М. І., Козігора М. А., Оксенчук Т. В. Вплив сімейних відносин на особистість дитини. Наукові записки / [Ред. кол.:В. Ф. Черкасов, В. В. Радул, Н. С. Савченко та ін.] – Випуск 178. – Частина II. – Серія:

- Педагогічні науки. – Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2020. – С. 256-258.
23. Зелінська Т. Маскулінність та батьківська амбівалентність: проблема гендерного конфлікту // Психологія і суспільство. – 2010. – № 1. – С. 90-102.
24. Зміни до Положення про психологічну службу системи освіти України // Практична психологія та соціальна робота. – 2018. – №7. – С.33-36.
25. Інтерактивні форми роботи з батьками шестирічних першокласників // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – №10. – С.36-52
26. Історія становлення та розвитку Психологічної служби системи освіти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://sites.google.com/site/sitepsihologichnaslujbabsr/pro-psihologicnu-sluzbu/istoria-stanovlenna-ta-rozvitku-psihologicnoie-sluzbi-sistemi-osviti-ukraieni>
27. Кіричевська Е.В. Насильство в освітньому середовищі: діагностика, аналіз, стратегії подолання. Особистість в єдиному освітньому просторі: матеріали конф. «Філософія образования личности», 26-27 черв. 2010 р. – Запоріжжя, 2010. – С. 94-106.
28. Ковальчук Л. Особливості становлення майбутнього сім'янина в умовах неповної сім'ї / Л.Ковальчук, В.Костів, О.Максимович // Обрії. – 2013. – №1. – С.18-25.
29. Кондрашова, Л.В., Лаврентьєва, О.О., Зеленкова, Н.І. Методика організації виховної роботи в сучасній школі: навчальний посібник. Кривий Ріг: КДПУ, 2008. – 187 с.
30. Костів В.І. Методика виявлення рівня моральної вихованості дітей із неповних сімей / В.І.Костів. – Івано-Франківськ, 1996. – 315 с.
31. Кравець В.П. Психологія сімейного життя. Навчальний посібник В.П.Кравець. – Тернопіль: Богдан, 2002. – 456 с.
32. Кравченко Т.В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: монографія / Т.В.Кравченко. – К. : Фенікс, 2009. – 416 с.

33. Кузнецова Е.В. Социализация детей в семьях разведенных родителей: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.04. / Кузнецова Екатерина Викторовна. – Саранск, 2003. – 239 с.
34. Купина Н.М. Характеристика сім'ї, в якій конфліктують батьки і діти // Соціальна робота в Україні: Теорія та практика: В 3 ч. – К: ДЦССМ, 2002 – Ч.3. – С.104–114
35. Левенець А.Є. Психологічні особливості становлення життєвої перспективи в юнацькому віці: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / А.Є.Левенець; [Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова]. – К., 2006. – 20 с.
36. Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії [Електронний ресурс] / Л. І. Лушпай // Наук. зап. [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. Сер. :Філологічна. – 2013. – Вип. 33. – С. 85. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf 3
37. Максимович О.М. Особливості виховання дітей із розлучених сімей: Навчально-методичний посібник / О.М.Максимович, В.Г.Постовий. К.: Держсоцслужба, 2005. – 189 с.
38. Марчук Г.В. Проблема соціального розвитку в світлі теорії соціалізації Л.С.Виготського / Г.В.Марчук // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: зб. наук. праць. – Рівне: РДГУ, 2005. – Вип. 36. – С.188.
39. Матейчик З. Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье / перевод с чеш. Л.Н.Хваталовой; общ. ред. Н.М.Ершовой // Воспитание детей в неполной семье. – М.: Прогресс, 1980. – С. 70 - 98.
40. Наказ Міністерства освіти України від 03.05.1999 року № 127 "Про затвердження Положення про психологічну службу в системі освіти України" (із змінами).
41. Овчарова Р. В. Справочная книга социального педагога / Овчарова Р. В. – М. : ТЦ „Сфера”, 2001. – 480 с.

42. Ожйова О. М. Шкільне насильство: сутність, види, профілактика: автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 / О. М. Ожйова ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2012. – С. 10–20. 5.
43. Орбан-Лембрик Л.Б. Соціалізація підлітка. Соціальна психологія [Електронний ресурс] / Л.Б. Орбан-Лембрик. – Режим доступу: <http://www.westudents.com.ua/glavy/81236-sotsalzatsya-pdltkv-.html>.
44. Організація роботи з батьками в сучасному закладі освіти // Шкільний світ. – 2003. – №25-2/8. – С.83-91
45. Осипова Н.П. Соціологія: Підручник / [Н. П. Осипова, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін.]; [за ред. Н. П. Осипової]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336с.
46. «Педагогізація» батьків: особливості діяльності соціального педагога. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osvita.ua.com/2018/09/66141/>
47. Плутицька К. М. Підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства Сер.: Юриспруденція. – 2017. – №29.
48. Посадова інструкція соціального педагога закладу освіти. [Електронний ресурс] / – Режим доступу: <https://vseosvita.ua/library/posadova-instrukcia-socialnogo-pedagoga-zakladu-osviti-71820.html>
49. Програма формування педагогічної культури батьків / [за ред. В.Г. Постового]. – К. : ДЦССМ, 2003. – 108 с
50. "Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України" [Наказ Міністерства освіти і науки України]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18>
51. "Про особливості діяльності практичних психологів (соціальних педагогів) загальноосвітніх навчальних закладів"[Наказ Міністерства освіти і науки України]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- <https://imzo.gov.ua/2018/05/25/nakaz-mon-vid-21-05-2018-509-pro-zatverdzhennya-polozhennya-pro-psyholohichnu-sluzhbu-u-systemi-osvity-ukrajiny/>
52. Пухта О. Співпраця батьків та школи у вихованні дітей / О. Пухта // Педагогічний пошук. – 2006. – № 3 (5). – С. 74-75
53. Робота соціального педагога в школі. Методика роботи соціального педагога з батьками [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://316shkola.kiev.ua/roboata-socialnogo-pedagoga-v-shkoli>
54. Робота соціального педагога з батьками та сім'ями в умовах Нової української школи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://naurok.com.ua/roboata-socialnogo-pedagoga-z-batkami-ta-sim-yami-v-umovah-novo-ukra-nsko-shkoli-65135.html>
55. Романовська Д. Психологічний супровід адаптаційного періоду п'ятикласників / Діана Романовська. Чернівці, 2005. – 57с.
56. Руденко І.М. Вплив розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку: автореф. дис. ... канд псих. наук: 19.00.07 / Руденко Ілона Миколаївна. — К., 2009. — 20 с.
57. Савинов Л.И. Социальная работа с детьми в семьях разведенных родителей: учеб. пособ. 4-е изд., перераб. и доп. /Л.И.Савинов, Е.В.Камышова. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2008. – 260 с.
58. Сейко Н.А. Соціальна педагогіка: Методичний посібник. – Житомир: Житомирський. держ. пед. ун-т, 2002. – С. 129 - 132.
59. Система захисту дітей від жорстокого поводження : навч.-метод. посіб. / Л. Волинець, Т. Дорошок, М. Євсюкова та ін. ; [ред. : К. Левченко, І. Трубавіна] ; Держ. соц. служба для сім'ї, дітей та молоді. Міжнар. жіночий правозахисн. центр «Ла Страда Україна». – К. : Держсоцслужба, 2005. – 395 с.
60. Соціальна педагогіка: Словник-довідник / [За ред. Т. Ф. Алексеєнко]. – К., 2009. – 542с.

- 61.Словник іншомовних слів [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.rozum.org.ua/index> (дата звернення 05.12.2020).
- 62.Сольська Т. Основні чинники формування самосвідомості в підлітковому віці / Т.Сольська // Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. – 01/2010 . – №1 . – С. 121-123.
- 63.Сорочинська В. Є. Організація роботи соціального педагога : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Сорочинська В. Є. – К. : Кондор, 2005. – 208 с.
- 64.Соціальний педагог у школі: Робота з родиною. [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<https://sites.google.com/site/socialnijpedagogvosviti/profilakticna-dialnist/roboata-z-rodinou>
- 65.Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину/ В.О. Сухомлинський [Вибр. твори: В 5т.] – К., 1991. – Т.2. – 473с.
66. Теоретико-методологічні засади процесу соціалізації дітей та учнівської молоді в сучасному освітньому просторі: [методичні рекомендації]. – Херсон, 2013. – 48 с.
- 67.Титаренко Т.М. Життєві домагання особистості у гендерному контексті // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2009. – Ч. 6. – С. 276-281.
- 68.Трубавіна І.М. Зміст та форми просвітницької роботи з батьками. – К.: ЦДЦССМ, 2000 – 86 с.
- 69.Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи [Електронний ресурс] / – Режим доступу:
https://naps.gov.ua/ua/structure/institutions/social_work/
- 70.Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини та підвищення виховного потенціалу громади: Метод. матеріали до тренінгу / Упоряд.: І.В. Братусь та ін.; За заг. ред. Г.М. Лактіонової. – К.: Наук. світ, 2004. – 86 с. – Бібліотечка соц. працівника / соц. педагога.

71. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Марина Викторовна Шакурова – М.: Академия, 2002. – 272 с.
72. Шевчук Т. Вікова динаміка уявлень про сім'ю // Гендерна проблематика соціокультурної сфери: Збірник студентських наукових робіт / За заг. ред. О.Л.Остапчук. – Житомир, 2008. – С. 372 - 378.

Додатки

Програма вивчення сім'ї учня

1. Прізвище, ім'я учня.
2. Адреса.
3. Тип сім'ї: повна проста(батьки, діти), повна складна(батьки, діти, бабуся, дідусь), повна, але один із батьків нерідний, неповна.
4. Скільки років існує сім'я.
5. Кількість дітей.
6. Житлові й матеріальні умови.
7. Характеристика сім'ї за віком: вік дорослих членів сім'ї, вік дітей.
8. Де і ким працюють батьки.
9. Освіта дорослих членів сім'ї.
10. Культурний рівень батьків:
 - наявність домашньої бібліотеки;
 - читання періодичної преси;
 - читання педагогічної літератури;
 - відвідування осередків культури.
11. Сімейна атмосфера:
 - доброзичлива;
 - дружелюбна;
 - нестійка;
 - байдужа;
 - гнітюча, недоброзичлива.
12. Хто з батьків більше приділяє уваги дітям.
13. Система виховного впливу:
 - узгодженість усіх членів сім'ї у питаннях виховання дитини;
 - відсутність чи наявність конфліктів щодо виховання дітей;
 - відсутність виховання як системи цілеспрямованого впливу.
14. Рівень(відсутність) інтересу і бажання поповнювати свої психолого-педагогічні знання.

Приблизна схема аналізу особливостей і недоліків сімейного виховання учнів

I. Загальна характеристика сім'ї:

1. Склад сім'ї: повна, формально повна, неповна.
2. Характеристика сім'ї: гармонійна, проблемна (конфліктна, антипедагогічна, асоціальна, аморальна).
3. Типовий стан сім'ї:
 - емоційний комфорт;
 - тривожність;
 - емоційно-психологічний дискомфорт і нервово-психічне напруження.
4. Стиль сімейного виховання: ліберальний, демократичний, авторитарний, нестійкий.
5. Порушення сімейного виховання:
 - домінуюча гіперпротекція;
 - потураюча гіперпротекція;
 - гіперпротекція;
 - емоційне відкидання;
 - жорстока поведінка;
 - підвищена моральна відповідальність.

б. Ставлення до школи:

- підтримують тісний зв'язок,
- підтримують контакти епізодично,
- зв'язки мають випадковий характер,
- батьки уникають контактів, протидіють шкільному вихованню.

II Особливості сімейного виховання:

1. Батьки створюють умови для правильного розвитку дитини:

- нормальні житло-побутові умови;
- створення домашньої бібліотеки;
- наявність ігрових куточків;
- контроль за дотриманням санітарно-гігієнічного режиму.

2. Батьки розвивають пізнавальні інтереси дитини:

- разом із дітьми слухають радіопередачі;
- дивляться і обговорюють телепередачі;
- читають книжки, обговорюють їх зміст;
- відвідують кіно;
- заохочують улюблені заняття дитини.

3. Батьки надають допомогу в навчанні, організації домашньої навчальної праці.

4. Діти мають конкретні трудові обов'язки в сім'ї.

5. Батьки виконують рекомендації педагогів щодо виховання дитини.

6. Батьки бачать недоліки у вихованні своїх дітей.

7. Сім'я допомагає педагогу в організації навчально-виховної роботи.

8. Батьки справляються із вихованням дитини.

III Недоліки сімейного виховання (назвати).

1. Причини недоліків (відповідне підкреслити).

- неблагополуччя сім'ї (мікроклімат, здоров'я);
- відсутність єдиних вимог;
- незнання психологічних особливостей своєї дитини;
- низький освітній, культурний, психолого-педагогічний рівень батьків;
- відсутність контролю, бездоглядність, психічна дерація дитини;
- виконання антипедагогічних заходів, впливу;
- неправильне оцінювання дитини, її ідеалізація;
- невиконання рекомендацій педагога;
- невіра у можливості дитини, у свої сили;
- переоцінювання виховних можливостей сім'ї;
- інші причини (вказати які).

Додаток В**Тест «Тривожність» (за Темпл, Дорка, Аменом)***(використаний для роботи з учнями 3-4 класів)*

Мета – дослідити рівень тривожності дитини.

Обладнання: серія малюнків (подані нижче) з 14 картинок розміром 8,5 на 11 см у двох варіантах (для хлопчиків і для дівчаток). Кожен малюнок сюжетно є типовою для життя дитини ситуацією.

Інструкція: «Подивися уважно на картинку. Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини – сумне чи веселе? Покажи внизу».

Вибір дитиною відповідного обличчя і її словесних висловлювань фіксується у спеціальному протоколі.

Протокол для фіксації результатів тесту на визначення тривожності дитини (за Темпл, Дорка, Аменом)

№ малюнка	Зміст малюнка	Висловлення дитини	Вибір обличчя	
			Веселе	Сумне
1	Гра з молодшими дітьми			
2	Дитина і мати з дитиною			
3	Об'єкт агресії			
4	Одягання			
5	Гра зі старшими дітьми			
6	Укладання спати на самоті			
7	Умивання			
8	Догана			
9	Ігнорування			
10	Агресивний напад			
11	Збирання іграшок			

12	Ізоляція			
13	Дитина з батьками			
14	Їжа на самоті			

Інтерпретація результатів:

Отриманий протокол піддається аналізу, що має дві форми: кількісну та якісну.

Якісний аналіз припускає уважне вивчення висловлювань дитини, що фіксуються у другому стовпчику спеціального протоколу. На основі такого аналізу робляться висновки щодо емоційного досвіду спілкування дитини з довколишніми і тим слідом, що цей досвід залишив у душі дитини. Особливо високе проєктивне значення у цьому зв'язку мають малюнки серії 4,6,14 і 2, 7, 9, 11. Діти, що дають нечіткі пояснення до цих малюнків, з більшою ймовірністю одержать високий індекс тривожності (ІТ).

Кількісний аналіз може бути виражений як у балах, так і у відсотках.

$$ІТ = (n : N) \times 100\%, \text{ де}$$

n - кількість емоційно-негативних виборів, N - загальна кількість виборів (N=14, оскільки саме такою є кількість картинок).

Слабкий рівень: бали -0-1; ІТ – 0-7,2%.

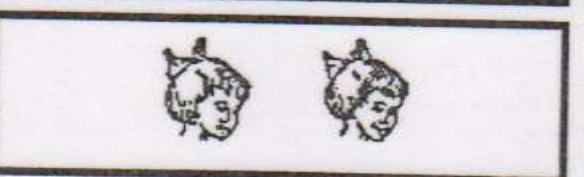
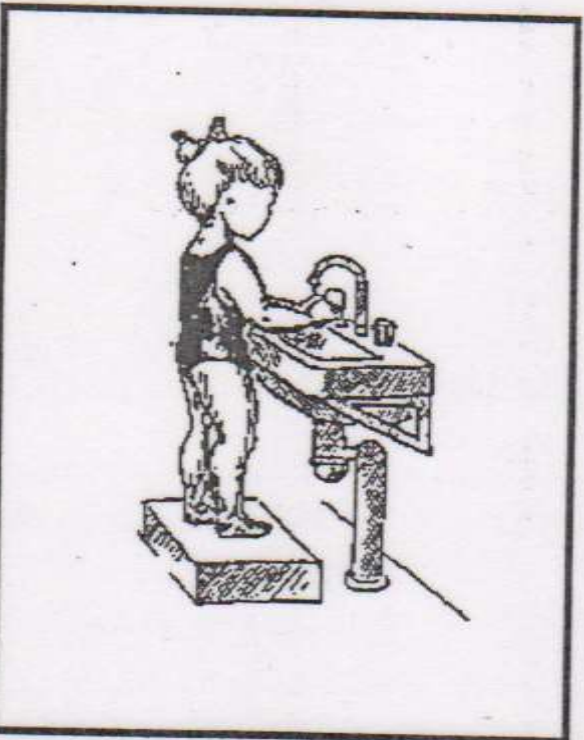
Середній рівень: бали -2-5; ІТ – 14,30-35,7%.

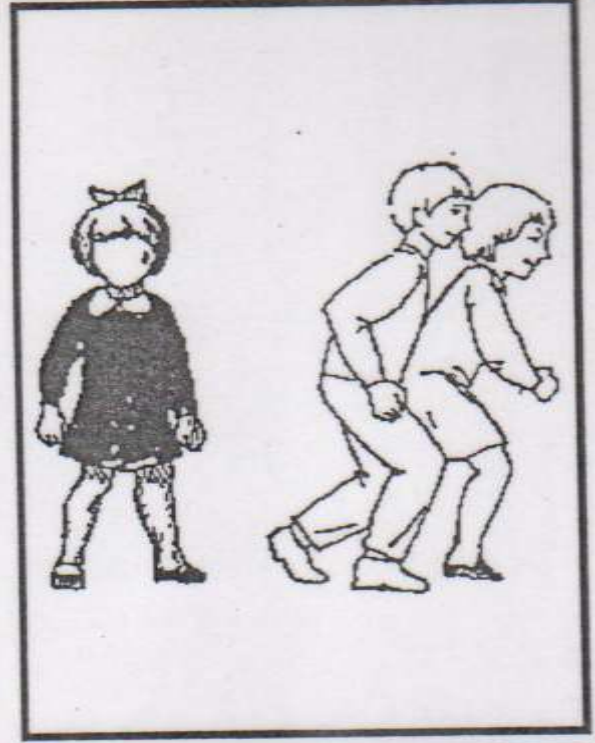
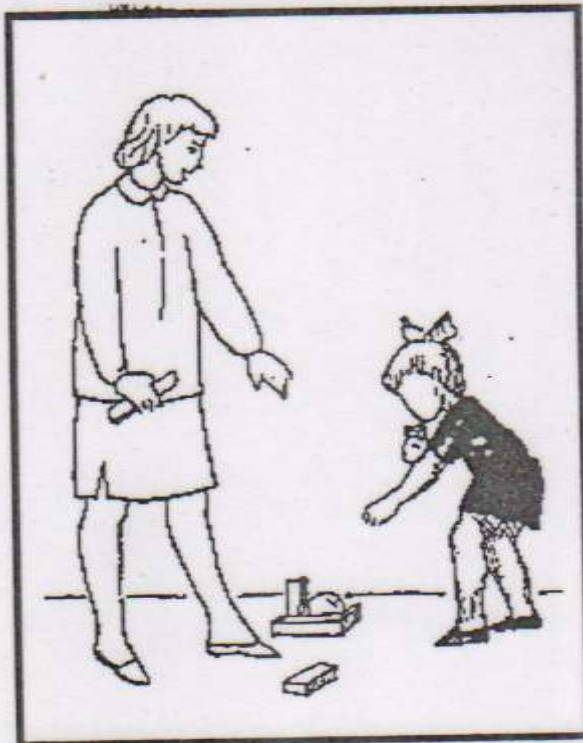
Добрий (достатній) рівень: бали -6-7; ІТ – 42,9-50%.

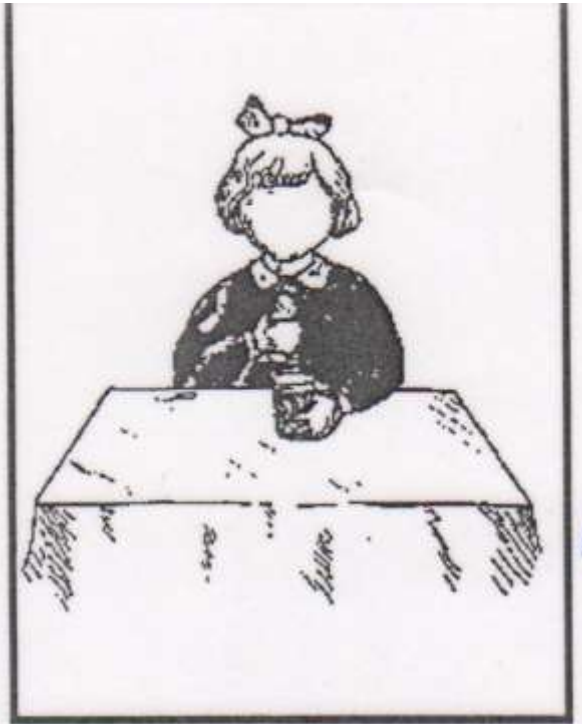
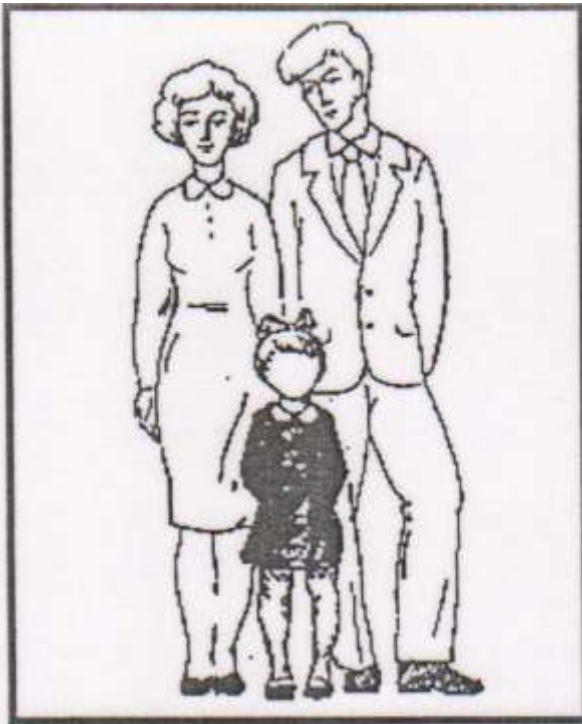
Високий рівень: бали -8 і більше; ІТ – 57,1% і більше.

ВАРІАНТ ДЛЯ ДІВЧАТОК

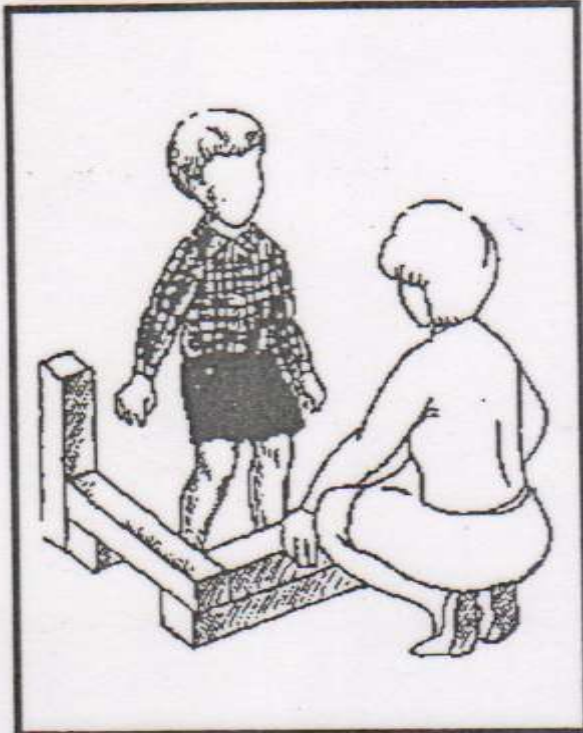
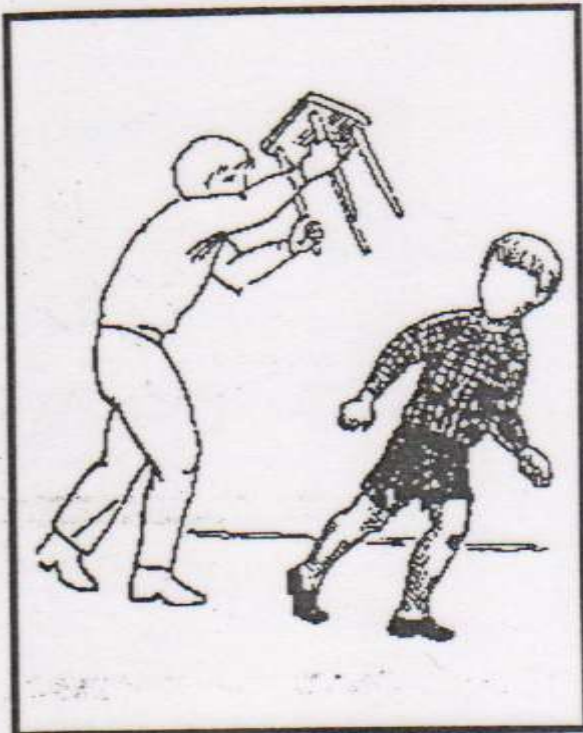

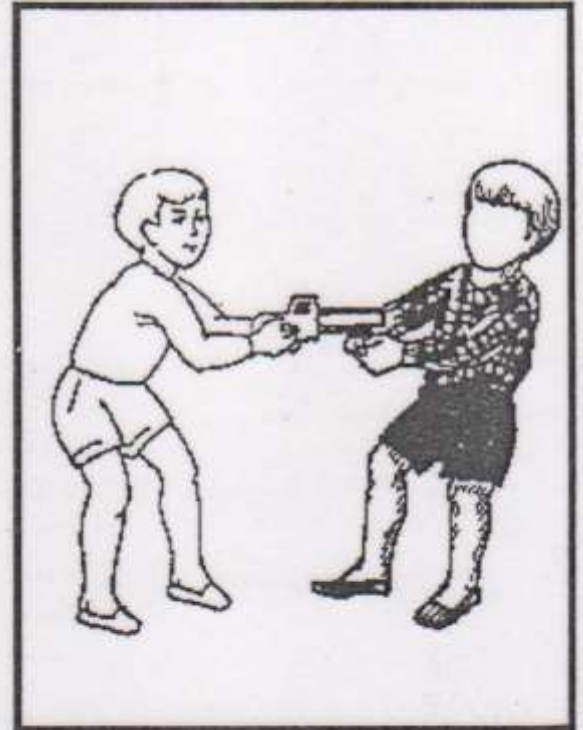
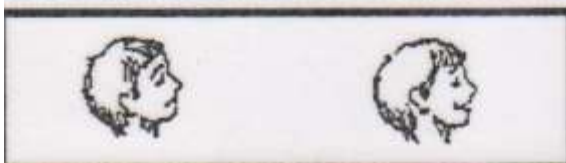

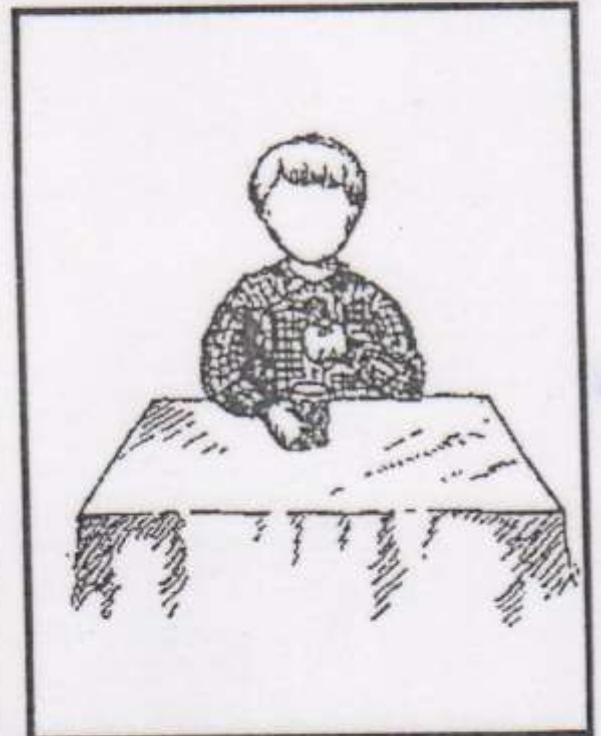
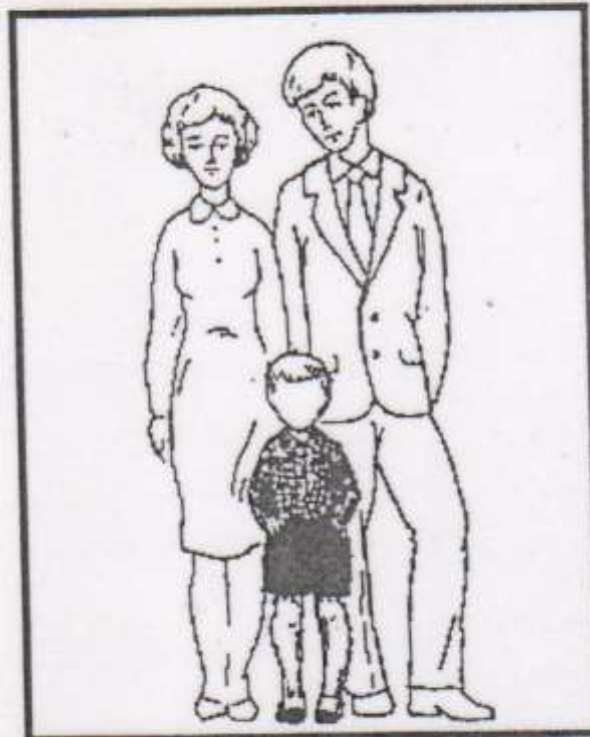
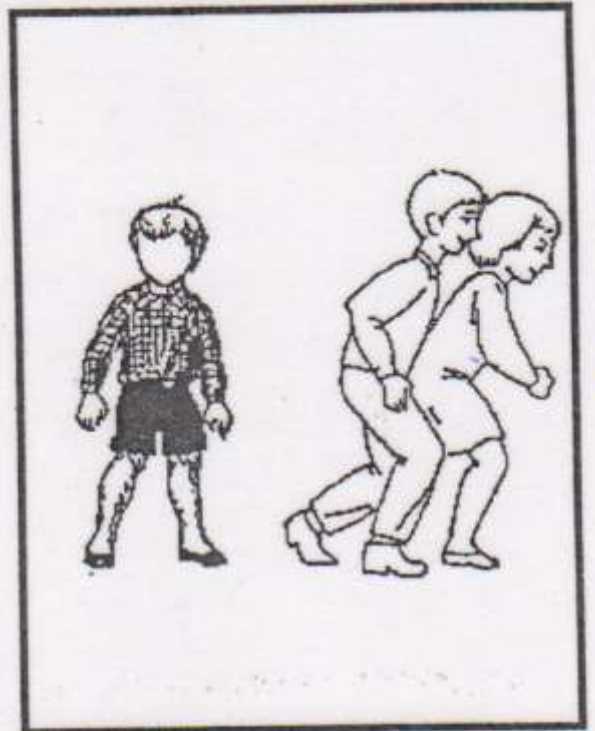
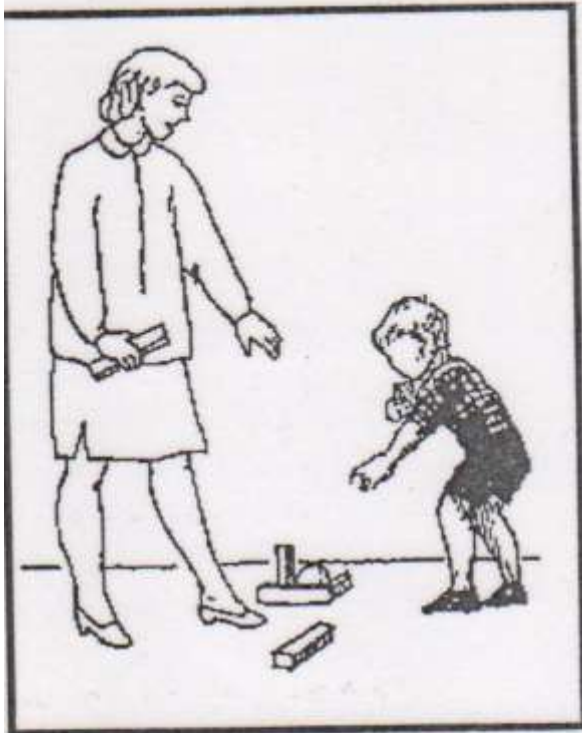

ВАРІАНТ ДЛЯ ХЛОПЧИКІВ

Характерними для норми вважається «середній рівень» тривожності дитини. Незначним відхиленням від норми, що не має визначального впливу на адаптивні процеси дитини, є «достатній рівень» тривожності за умови, що якісний аналіз висловлювань дитини пояснює адекватність її вибору.

Якщо за результатами тесту дитина показала «низький рівень» тривожності, співставивши висловлювання дитини з її виборами, можна зробити висновок про недостатній запас досвіду переживання дитиною схожих ситуацій, оскільки окремі з них (наприклад, «Об'єкт агресії», «Догана», «Ігнорування», «Агресивний напад», «Ізоляція») передбачають негативне ставлення та сприйняття. За таких умов у дитини немає сформованої адекватно до її віку емоційної сфери, що може спричиняти труднощі у навчально-виховному процесі та у подальшому формуванні пізнавальних процесів.

«Високий рівень» тривожності спостерігається у дітей, які неадекватно оцінюють життєві ситуації і бачать у більшості з них приховану небезпеку. На таких дітей потрібно звернути особливу увагу соціальному педагогу, класному керівникові, оскільки найчастіше причини такого стану речей можуть бути факторами формування соціальної дезадаптації дитини.

Методика виявлення рівня тривожності у підлітків

(використана для роботи з учнями 5-11 класів)

Методика «Шкала тривожності» розроблена за принципом «Шкали соціальноситуаційної тривоги» О. Кондаша (1973).

Особливість шкал такого типу полягає в тому, що в них людина оцінює наявність або відсутність у себе якихось переживань, симптомів тривожності, а ситуацію, зважаючи на те, наскільки вона може спричинити тривогу.

Перевага шкал такого типу полягає, по-перше, у тому, що вони дозволяють виявити межі дійсності, об'єкти, що є для школяра основними джерелами тривоги, і, по-друге, меншою мірою, аніж інші опитувальники, виявляються залежними від особливостей розвитку в учнів інтроспекції.

Бланк методики містить інструкцію та завдання, що дає змогу за потреби проводити її в групі. На першій сторінці бланка зазначають прізвище, ім'я школяра, клас, вік, дату проведення дослідження.

Інструкція

Далі названі ситуації, які часто трапляються в житті. Деякі з них можуть бути для тебе неприємними, викликати хвилювання, занепокоєння, тривогу, страх. Уважно прочитай кожне речення й обведи одну із цифр праворуч: 0, 1, 2, 3, 4, залежно від такого:

- якщо ситуація зовсім не видається тобі неприємною, обведи цифру 0;
- якщо вона хвилює, турбує тебе лише незначним чином, обведи цифру 1;
- якщо ситуація є досить неприємною, викликає таке занепокоєння, що ти із задоволенням уникнув (уникнула) б її, обведи цифру 2;
- якщо вона для тебе є дуже неприємною та спричиняє сильне занепокоєння, тривогу, страх, обведи цифру 3;

- якщо ситуація для тебе є у край неприємною, якщо ти не в змозі витримати її та вона тебе дуже сильно непокоїть, викликає сильний страх, обведи цифру 4.

Твоє завдання - уявити якомога детальніше кожну ситуацію й обвести ту цифру, що позначає, якою мірою ця ситуація може викликати у тебе побоювання, занепокоєння, тривогу або страх.

№ п/п	Твердження	1	2	3	4
1.	Відповідаєш біля дошки	1	2	3	4
2.	Ідеш у гості до незнайомих				
3.	Береш участь у змаганнях, конкурсах, олімпіадах				
4.	Розмовляєш із директором школи				
5.	Думаєш про своє майбутнє				
6.	Учитель визначає за журналом, кого викликати відповідати				
7.	Тебе критикують, тобі у чомусь докоряють				
8.	На тебе дивляться, коли ти щось робиш (спостерігають за тобою під час роботи, розв'язування завдання)				
9.	Пишеш контрольну роботу				
10.	Після контрольної вчитель оголошує оцінки				
11.	На тебе не звертають уваги				
12.	У тебе щось не виходить				
13.	Чекаєш на повернення батьків із батьківських зборів				
14.	Тобі загрожує невдача, провал				
15.	Чуєш за своєю спиною сміх				
16.	Складаєш іспити (ЗНО) у школі				
17.	На тебе гніваються (незрозуміло, чому)				
18.	Виступаєш перед великою аудиторією				
19.	На тебе чекає важлива, вирішальна справа				
20.	Не розумієш пояснень учителя				
21.	Із тобою не згодні, суперечать тобі				
22.	Порівнюєш себе з іншими				

23.	Перевіряють твої здібності				
24.	На тебе дивляться, як на маленьку дитину				
25.	На уроці вчитель зненацька ставить тобі запитання				
26.	Замовкли, коли ти наблизився (наблизилася)				
27.	Оцінюють твою роботу				
28.	Думаєш про свої справи				
29.	Маєш прийняти важливе рішення				
30.	Не можеш виконати домашнє завдання				

Обробка результатів

Методика містить ситуації трьох типів:

- ситуації, пов'язані зі школою, спілкуванням із учителями;
- ситуації, що актуалізують уявлення про себе;
- ситуації спілкування.

Відповідно умовно можна виділити види тривожності, що виявляють за допомогою цієї шкали:

- шкільну,
- самооцінну (внутрішньоособистісну),
- міжособистісну.

Відомості про розподіл пунктів шкали наведені в таблиці.

Види тривожності

Вид тривожності	Номер пункту шкали
Шкільна	1, 4, 6, 9, 10, 13, 16, 20, 25, 30
Самооцінна (внутрішньоособистісна)	3, 5, 12, 14, 19, 22, 23, 27, 28, 29

Міжособистісна

2, 7, 8, 11, 15, 17, 18, 21, 24, 26

Ключ

Рівень тривожності	Група учнів		Рівень різних видів тривожності, бали			
	клас	стать	загальна	шкільна	само-оцінна	міжособистісна
1. Нормальний	8	ж	30—62	7—19	11—21	7—20
		ч	17—54	4—17	4—18	5—17
	9	ж	17—54	2—14	6—19	4—19
		ч	10—48	1—13	1—17	3—17
	10	ж	35—62	5—17	12—23	5—20
ч		23—47	5—14	8—17	5—14	
2. Децю підвищений	8	ж	63—78	20—25	22—26	21—27
		ч	55—73	18—23	19—25	18—24
	9	ж	55—72	15—20	20—26	20—26
		ч	49—67	14—19	18—26	18—25
	10	ж	63—76	18—23	24—29	21—28
		ч	48—60	15—19	18—22	15—19
3. Високий	8	ж	79—94	26—31	27—31	28—33
		ч	74—91	24—30	26—32	25—30
	9	ж	73—90	21—26	27—32	27—33
		ч	68—86	20—25	27—34	26—32
	10	ж	77—90	24—30	30—34	29—36
		ч	61—72	20—24	23—27	20—23
4. Дуже високий	8	ж	Більше ніж 94	Більше ніж 31	Більше ніж 31	Більше ніж 33
		ч	Більше ніж 91	Більше ніж 30	Більше ніж 32	Більше ніж 30
	9	ж	Більше ніж 90	Більше ніж 26	Більше ніж 32	Більше ніж 33
		ч	Більше ніж 86	Більше ніж 25	Більше ніж 34	Більше ніж 32
	10	ж	Більше ніж 90	Більше ніж 30	Більше ніж 34	Більше ніж 36
		ч	Більше ніж 72	Більше ніж 24	Більше ніж 27	Більше ніж 23

5. «Надлишковий спокій»	8	ж	Менше ніж 30	Менше ніж 7	Менше ніж 11	Менше ніж 7
		ч	Менше ніж 17	Менше ніж 4	Менше ніж 4	Менше ніж 5
	9	ж	Менше ніж 17	Менше ніж 2	Менше ніж 6	Менше ніж 4
		ч	Менше ніж 10	Менше ніж 5	Менше ніж 12	Менше ніж 3
	10	ж	Менше ніж 39	Менше ніж 5	Менше ніж 8	Менше ніж 5
		ч	Менше ніж 23	Менше ніж 7	Менше ніж 11	Менше ніж 5

У поданій вище таблиці наведено стандартні відомості, що дозволяють порівняти показники рівня тривожності в різних статевовікових групах.

Підраховують загальну суму балів окремо за кожним розділом шкали та за шкалою в цілому. Отримані результати інтерпретують як показники рівнів відповідних видів тривожності, показник за всією шкалою - як загальний рівень тривожності.

Рівень тривожності для кожної статевовікової групи визначали на підставі середнього арифметичного значення кожної групи; показник інтервалу - середнє квадратичне відхилення від результатів групи.

Варто звернути увагу! Шкала не повністю забезпечує виявлення тривожності учнів передусім унаслідок значної кількості всіляких захисних тенденцій, починаючи від елементарних (небажання розкриватися перед сторонньою людиною) і завершуючи найскладнішими захисними механізмами.

Додаток Д

Зразки робіт учнів 3-4 класів, батьки яких розлучилися,
отримані в результаті проведення
проективної тестової методики «Малюнок сім'ї»

Рис.1

Рис.2

Рис.3

Додаток Е**Рекомендації для профілактики та подолання тривожності учнів
для батьків, вчителів та працівників соціально-психологічної служби
Заболотівського ліцею імені Мирослава Попадюка**

У роботі з дітьми з тривожністю необхідно:

- постійно підбадьорювати, заохочувати демонструвати впевненість у їхньому успіху, у їхніх можливостях;
- виховувати правильне ставлення до результатів своєї діяльності, уміння адекватно їх оцінити, об'єктивно ставитися до власних успіхів та невдач, не боятися помилок, використовувати їх для власного розвитку;
- формувати об'єктивне ставлення до результатів діяльності інших дітей;
- розширювати і збагачувати навички спілкування з дорослими й однолітками, розвивати адекватне ставлення до оцінок і думок інших людей.

Щоб перебороти скутість, потрібно допомагати дитині розслаблятися, переключати увагу на інший вид діяльності знімати напругу за допомогою рухливих ігор, музики, спортивних вправ; допоможе інсценізація етюдів на прояв сміливості, рішучості, що потребує від дитини психоемоційного ототожнення себе з персонажем; ігри, що виражають тривожність занепокоєння учасників, дають змогу емоційно відкинути пригніченість і страх, оцінити їх як характеристики ігрових персонажів, а не даної дитини, і на основі психологічного «розототожнення» позбутися власних страхів.

Не варто сварити дитину за те, що вона агресує, тривожиться, плаче чи уникає спілкування. Навпаки, варто поставитися до її стану з розумінням і повагою, допомогти їй усвідомити і сформулювати свої переживання, виявити їх причини, проговорити їх.